

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XXI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA ORTAK TEŞKİLATLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK

HAZIRLAYAN

Yaşar Furkan BİNGÖL

MALATYA 2024

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH
ANABİLİM DALI

XXI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA ORTAK TEŞKİLATLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yaşar Furkan Bingöl

DANIŞMAN
Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK

MALATYA 2024

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Murat Öztürk danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “XXI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA ORTAK TEŞKİLATLAR” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

YAŞAR FURKAN BİNGÖL

26/07/2024

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	I
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
TEŞEKKÜR	VII
KISALTMALAR	VIII
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	1
GİRİŞ	8
1. BÖLÜM: RUSLARIN SİYASİ GÜÇ OLARAK TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE TÜRKLER İLE MÜNASEBETLERİ.....	12
1. 2. Çarlık Rusya'sı Döneminde Türkler	14
1. 3. Bolşevik Rusya'sı Döneminde Türkler.....	21
1. 3. 1. Hokand Muhtariyeti.....	22
1. 3. 2. Türkistan Otonomisi (Özerk Hükûmeti).....	22
1. 3. 3. Alaş-Orda Otonomisi (Özerk Hükûmeti).....	23
1. 3. 4. Başkurdistan Otonomisi (Özerk Hükûmeti).....	24
1. 3. 5. İdil-Ural Otonomisi (Özerk Hükûmeti).....	25
1. 3. 6. Buhara Halk Cumhuriyeti.....	25
1. 3. 7. Harezm Halk Cumhuriyeti.....	26
1. 3. 8. Millî Azerbaycan Devleti (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti).....	28
2. BÖLÜM: XX. YÜZYILDA BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ	31
2. 1. Millî Mücadeleye Kadar Türkistan'da Kurtuluş Hareketleri.....	31
2. 2. Türkistan Millî Mücadelesi (Basmacı Harekâtı).....	33
2. 3. Cedidcilik	36
2. 4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Dağılma süreci.....	38
2. 5. Türkistan Türk Devletlerinin Bağımsızlık Süreçleri.....	41

2. 5. 1. AZERBAYCAN	41
2. 5. 2. KAZAKİSTAN	42
2. 5. 3. KIRGIZİSTAN	44
2. 5. 4. ÖZBEKİSTAN.....	45
2. 5. 5. TÜRKMENİSTAN	46
2. 6. Bağımsız Türk Devletleri.....	47
2. 6. 1. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ	47
2. 6. 2. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ	48
2. 6. 3. KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ	49
2. 6. 4. ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ.....	50
2. 6. 5. TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ	51
3. BÖLÜM: XXI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA TEŞKİLATLAR.....	53
3. 1. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)	54
3. 1. 1. Kurumsallaşma Öncesi Zirveler	55
3. 1. 2. Kurumsallaşma Sonrası Zirveler	58
3. 1. 3. Türk Devletleri Teşkilatı Organizasyon Şeması	62
3. 1. 4. Devlet Başkanları Konseyi (DBK)	62
3. 1. 5. Dışişleri Bakanları Konseyi (DİBK)	63
3. 1. 6. Kıdemli Memurlar Komitesi (KMK).....	63
3. 1. 7. Aksakallar Konseyi (AK).....	64
3. 1. 8. Sekreteryaya	64
3. 1. 9. Türk Devletleri Teşkilatı Bayrağı ve Logosu	65
3. 2. Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY).....	66
3. 2. 1. Daimi Konsey Toplantıları	67
3. 2. 2. Kültür Başkentleri.....	68
3. 3. 3. Geleneksel Etkinlikler	68

3. 3. 4. Nevruz Kutlamaları.....	69
3. 4. Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA).....	69
3. 4. 1. Ulusal Delegasyonlar	70
3. 4. 2. Daimi Komisyonlar	72
3. 4. 3. TÜRKPA GRUPLAR	73
3. 5. Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO).....	75
3. 6. Türk Akademisi (TWESCO)	75
3. 6. 1. Türk Akademisi Projeleri	77
3. 6. 2. Atalar Mirası Portalı.....	78
3. 6. 3. Kütüphane.....	78
3. 6. 4. Müze.....	78
3. 7. Türk Kültür ve Miras Vakfı.....	79
3. 8. Türk Yatırım Fonu	80
3. 9. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)	81
3. 9. 1. Türkistan Ofisleri	82
3. 9. 2. Avrasya Etütleri Dergisi	83
3. 10. Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB)	
3. 11. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YDT).....	86
3. 12. Türk Üniversiteler Birliği.....	87
3. 13. Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi.....	87
3. 14. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.....	88
SONUÇ	90
KAYNAKÇA.....	97

ÖZET

XXI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA ORTAK TEŞKİLATLAR

Millet, ortak bir geçmişe sahip olan ve birlikte yaşama arzusu gösteren insan topluluğu olarak manevi bir ilkeye, bir ruha dayalıdır. Millet olmak ortak bir geçmişten gelen tarihi sahiplenmektir. Bir milleti millet yapan öge, birlikte yaşama arzusunun tüm bireylerde var olmasıdır. Millet kavramı devamlılık ve ebedilik düşünü ifade eder. Bu bakımdan da millet, manevi bir varlığın karşılığıdır. Bir milleti teşkil eden toplulukların amacı diğer milletlere karşı ortak menfaatlerini korumak, inanışlarını, hayat tarzlarını ve iradelerini devam ettirmektir. Halk ise belli bir zaman diliminde, belli bir yerde yaşayan insan topluluğudur. Halk kavramında devamlılık yoktur. Milletler politik bir örgütlenme sonucunda iradesini ortaya koymaya başlamasıyla devlet şeklini alır. Devlet bir milletin bir toprak parçası üzerinde politik bir örgütlenme sonucu ortaya çıkan kişiliğidir. Mazisi kırk asrı aşan Türkler ise ortaya çıktıkları dönemden beri millet olma bilincine sahip olmuş ve dünyanın neredeyse tamamına yayılarak diğer halkları da kendi bünyelerinde barındırıp devlet olabilme şuuruna erişmişlerdir. Türk milleti aynı anda farklı coğrafyalarda devlet kurabilmiş ve kendi medeniyetlerini devam ettirmişlerdir. Türkler millet olma duygularını muhafaza ederek teşkilatlandıkları dönemlerde dünya tarihine yön verebilmiş lakin bu duygudan uzaklaştıklarında ise benliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru birlikteliklerinden uzaklaşan Türk dünyası, XX. yüzyıl başlarında donanımlı liderlerin ortaya çıkmasıyla tekrar bu düşünceye sarılmaya başlamışlardır. Verilen mücadeleler XX. yüzyıl başlarında sonuç vermemiş olsa bile aynı yüzyılın sonlarında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını elde eden Türk devletlerinin ortaya çıkması, Türk Dünyasının kendi benliğine geri dönüş yapmasına olanak sağlamıştır. Türk devletleri mevcudiyetlerini sağladıkları gibi birliktelik oluşturmak adına çeşitli çalışmalara başlamıştır. XXI. yüzyıla gelindiğinde ise Türk dünyasında ortak hareket mekanizmaları geliştirebilmek adına çeşitli faaliyetlerin hız kesmeden devam ettiği görülmüştür. Bu çalışmada Türk Dünyasının ortaya koyduğu teşkilatlar ve organizasyonlar detaylarıyla ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Türkistan, Milli Şuur, Oluşumlar, Teşkilatlar

ABSTRACT

COMMON ORGANIZATIONS IN THE 21ST CENTURY TURKIC WORLD

The concept of a nation is based on a spiritual principle and a soul, representing a community of people who share a common history and a desire to live together. To be a nation is to embrace and take ownership of a shared historical past. The essential element that constitutes a nation is the desire for coexistence, which must be present in all individuals. The notion of a nation signifies continuity and perpetuity of thought. In this sense, a nation embodies a spiritual entity. The purpose of the communities that constitute a nation is to preserve their common interests against other nations, and to continue their beliefs, lifestyles, and wills. In contrast, the term "people" refers to a group of individuals living in a specific time and place, lacking the continuity inherent in the concept of a nation. Nations take on a political form when they begin to express their will through organizational structures. A state is the political organization of a nation over a territory that has emerged as a result. The Turks, whose history spans over forty centuries, have possessed a consciousness of nationhood since their emergence, spreading across nearly the entire world and assimilating other peoples within their own entity to be able to form states. The Turkish nation has been able to simultaneously establish states in different geographical areas and sustain their civilizations. Maintaining their sense of nationhood, the Turks have been able to influence world history during periods of organizational structuring, but have faced the danger of losing their identity when moving away from this sentiment. In the late 19th century, the Turkish world moved away from unity, but at the beginning of the 20th century, with the emergence of capable leaders, they began to return to this ideology. Although their struggles did not yield results at the beginning of the 20th century, the emergence of independent Turkish states following the dissolution of the USSR towards the end of the same century allowed the Turkish world to return to its identity. Turkish states have ensured their existence and initiated various efforts to establish unity. By the 21st century, it has been observed that continuous efforts are underway in the Turkish world to develop mechanisms for joint action. In this study, the organizations and formations established by the Turkish world will be detailed.

Keywords: Turkish World, Turkistan, National Consciousness, Formations, Organizations

TEŞEKKÜR

Günümüz üzerine tez çalışması yürütmenin ne denli zor olacağı belli olduğu halde bana güvenerek tezin yazım sürecinde desteğini hiç esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Murat Öztürk'e, tez konumun belirlenmesinde ve İNÜGAM çatısı altında çalışma alanı yaratması ile yükümü hafiflettiği için bölüm başkanımız ve Anabilim dalı başkanımız Prof. Dr. Neslihan Durak'a ve İNÜGAM ailesine, bu uzun ve meşakkatli yola çıkmama fikirleriyle ilham olan Doç. Dr. Cengiz Taşkiran'a, bölümümüzün saygıdeğer hocaları Prof. Dr. Yahya Başkan'a ve Doç. Dr. Bahattin Çatma 'ya Tez savunma Jürimde bulunma nezaketi gösteren Prof. Dr. Yavuz Haykır'a teşekkürü borç bilirim.

Tez yazım sürecinde beni sabırla karşılayan ve her türlü nazımı çeken ev arkadaşım Aydın Karaçizmeli'ye teşekkür ederim.

Akademik hayatım için ellerinden gelen her şeyi yapan Tunçtan bir heykeli andıran kıymetli babama, Kafkas Sadberkleri gibi asalet sahibi anneme, Ahıska hançerleri kadar güzel olan kardeşlerim Zeynep, Salih Can ve Ali Osman'a teşekkürlerin en büyüğünü ederim.

KISALTMALAR

- AAOK: Avrupa Atlantik Ortaklık Konseyi
AGİT: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü
AİGK: Asya'da İşbirliği Ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı
AK: Aksakallar Konseyi
AK: Avrupa Konseyi
AvEB: Avrasya Ekonomik Birliği
BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu
bkz.: Bakınız
BM: Birleşmiş Milletler
CICA: Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı
D.T.C.F: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DBK: Devlet Başkanları Konseyi
DİBK: Dışişleri Bakanlar Konseyi
DİFAİ: Azerbaycan milli hareketi
EBRD: Avrupa Kalkınma ve İmar Bankası
ECO: Ekonomik İşbirliği Örgütü
EİT: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
ERCNET: Türk Dünyası Resmi Ekonomi Politikası Araştırma Merkezi
ESCAP: BM Asya Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu
GKChP: Devlet acil durum komitesi
GSMH: Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH: Gayri Safi Yurt içi Hâsıla
GUAM: Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova Grubu
ICAO: Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı
IFC: Uluslararası Finans Kuruluşu
ILO: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF: Uluslararası Para Fonu
INTELSAT: Uluslararası Telekomünikasyon Uydu Örgütü
INTERPOL: Uluslararası Polis Teşkilatı

ISESCO: İslam Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
İİT: İslam İşbirliği Teşkilatı
K.G.B: Sovyet Gizli Polis Teşkilatı
KADET: Rus liberal demokrat partisi
KEİ: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
KEİPA: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KMK: Kıdemli Memurlar Komitesi
MUSCOM: Merkezi dini komite
NATO: Avrupa Atlantik Ortaklık Konseyi
nşr.: Neşreden
OGAÖ: Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü
s.: sayfa
S.: Sayı
SSC: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB: Sovyet sosyalist cumhuriyetler birliği
ŞİÖ: Şangay İşbirliği Örgütü
ŞİÖ: Şangay İşbirliği Teşkilatı
TDA: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları
TDBB: Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TDBB: Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TDT: Türk Devletleri Teşkilatı
TDV: İslam Ansiklopedisi
TDVA: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TL: Türk Lirası
TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRACECA: Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru
TTK: Türk Tarih Kurumu
TTSO: Türk Ticaret ve Sanayi Odası
TÜRKSOY: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
TWESCO Türk Akademisi

UNESCO: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UN-HABITAT: Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Programı
UNIDO: Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Teşkilatı
UYEM: Uluslararası Yerel Yönetimler ve Araştırma Merkezi
WHO: Dünya Sağlık Örgütü
WTO: Dünya Ticaret Örgütü
YDT: Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Türk Dünyası olarak isimlendirdiğimiz alan sadece belirli devletleri kapsayan bir alan değildir. Zira Türk dünyasına mensup kişiler dünyanın hemen her bölgesinde ve her ülkesinde bulunmaktadır. Türkler fitratları gereği bulundukları her yerde teşkilatlanmaya meyilli olsalar da çalışma konumuzun mahiyeti gereği Türkistan coğrafyasında bulunan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Bolşevik rejimine dâhil olan Azerbaycan devletlerinde teşekkül edilen yapılar ele alınmıştır. Hiç kuşkusuz Türk Dünyası anlatılırken Türkiye Cumhuriyetine değinmemek neredeyse imkânsızdır bu sebepten çalışmamızın muhtelif yerlerinde Türkiye Cumhuriyeti ‘de işlenmiştir. Anadolu Türklüğü, Balkan Türklüğü, diğer bölgelerde bulunan Türk diasporaları ve yarı bağımsız Türk cumhuriyetleri başka çalışmaların konusu olacaktır. Türkistan coğrafyasında Türkler ve en büyük rakipleri olan Rusların sıra geldiği münasebetler dönemleri ile alakalı ana kaynaklar ilk dönemler için Rus kronikleri, Çarlık ve Bolşevik dönemleri için ise dönemde yaşayan yönetici hatıralarıdır. Türk Dünyası ortak teşkilatları için ana kaynak sayılabilecek bir yazılı eser olmamakla birlikte resmi teşkilat siteleri, haber siteleri, resmi gazeteler, gazeteler, devletlerarası anlaşmalar, teşkilatlar arası anlaşmalar ve kurum raporları kullanılmıştır. Kaynaklar genellikle Türkçe, Rusça ve İngilizcedir. Bunun dışında başvurulmuş eserler, dipnotlarda tespit edilerek bibliyografyada gösterilmiştir.

A. Ana Kaynaklar

The Russian Chronicle Laurentian Text

Vareg prensi Rurik’in politik ve ekonomik krizler sebebiyle Novgorad şehrine davet edilmesi ve Rus milletinin teşekkülünü başlatmasının anlatıldığı 852-1120 yıllarını kapsayan ilk Rus kroniğidir. Cambridge Ortaçağ akademisi çevresinden Samuel Hazzard Cross ve Olgerd P. Sherbowitz Wetzor tarafından 1953 yılında İngilizce tercümesi yayınlanmıştır.¹

¹ Samuel H. Cross & Olgerd P. Sherbowitz- Wetzor, The Russian Chronicle Laurentian Text, Cambridge mass., Medieval Academy, 1953. s.1.

Anadolu Ajansı (Resmi İnternet Sayfası)

6 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk emriyle haber ajansı olarak kurulmuştur. Dünya, ekonomi, siyaset, spor ve birçok alanda yaşanan gelişmeleri fotoğraf ve videoları okurlarına ulaştırma görevini üstlenir.²

Milli Azerbaycan Hareketi- Musavat Partisi Tarihi

Azerbaycan Cumhuriyetinin en eski partisi olan Müsavat Partisi (Azerice: Müsavat Partiyası) 1911 yılında kurulmuştur. Azerbaycan Sovyet'i tarafından 1920 tarihinde kapatılan parti vatanseverler tarafından 1922 tarihinde tekrar aktif hale getirilmiştir. 13 Ağustos 1898 tarihinde dünyaya gelen Mirza Bala Bolşevik ihtilalinin akabinde siyasal olaylara merak salmış ve Müsavat Partisine üye olmuştur. Bolşevik baskıları neticesinde Türk aydınların ülkelerini terk etmelerinin akabinde Berlin'e giden Bala 1938 tarihinde "Milli Azerbaycan Hareketi- Musavat Partisi Tarihi" adlı eserini kaleme almıştır.³

Turkmenistan under Perestroika: An O Verview

Kaliforniya, Cambridge ve Harvard üniversitelerinden derecelere sahip olan Annette Bohr 30 yılı aşkın süredir Avrasya siyaseti ve enerjisi analisti olarak çalışmaktadır. Yönetim şekli ve değişikliği, karşılaştırılmalı bölgecilik ve enerji politikası konularında uzmanlaşan yazar bölge incelemeleri ve resmi kurum verileri ile çalışma alanlarını analiz ettiği raporlar yayınlamaktadır.⁴

Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi

27 Kasım 1875 tarihinde dünyaya gelen Fransız bilim adamı Joseph Castagne Rusya'nın Orenburg kentindeki Gymnase d'Orenbourg'da Orta Asya ve etnografya alanlarında profesör olarak çalışmıştır. Rus Türkistan'ı olarak adlandırılan batı Türkistan hakkında otuza yakın eseri bulunan yazar dönem ve bölge hakkında çeşitli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Türkistan milli kurtuluş hareketi adlı eserinde Basmacı

² Anadolu Ajansı, Tarihçe, Erişim:09.07.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/p/tarihce>

³ Mirza, Bala, Milli Azerbaycan Hareketi- Musavat Partisi Tarihi, Berlin, 1938, s.135.

⁴ Chatham House The Royal Institute of International Affairs, Annette Bohr, 2024, Erişim: 09.07.2024 <https://www.chathamhouse.org/about-us/our-people/annette-bohr>

harekâtı olarak adlandırılan dönemi ana hatlarıyla orta koymuş, özellikle Enver Paşanın bölgeye gelişini ve hareket üzerindeki etkilerini göz önüne sermiştir. Orijinal dilinden Türkçeye çevirisini Reşat Uzmen'in yaptığı eser 2015 yılında yayınlanmıştır.⁵

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (Resmi İnternet Sayfası)

1985 yılında Türkiye ekonomisinin dinamiklerini güçlendirmek ve dünyaya açılmak hedefleriyle doksan sekiz kurucu kuruluş tarafından kurulan ortak bir iş platformudur. Ülkeler hakkında özellikle ekonomik ve ticari bilgi notları paylaşan kurum kaynak teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.⁶

Kazakhstanskaya Pravda

5 Mayıs 1912 tarihinde Komünist parti merkez komitesinin resmi yayın organı olarak kurulan Pravda günlük gazetesinin Kazakistan merkezli kolu olup Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılmasının akabinde aynı isimle tekrar yayın hayatına başlamıştır. Dönem hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır.⁷

Murûc ez-Zeheb

Arap tarihçi Mesûdî tarafından ele alınan eser dünya tarihini konu edinmektedir. Altın Bozkırlar adlı eser Arapların Herodot'u olarak bilinen Mesûdî'nin en önemli eseridir ve bölge hakkında önemli bilgiler vermektedir. Tarih ve coğrafyayı tek eserde vermeyi başaran ilk arap olması ile önem arz eden yazar Türkistan'ın birçok yerini gezmiş ve bilgilerini eserinde aktarmıştır. Eseri Türkçeye aktaran Ahsen Batur'dur.⁸

T.C Resmi Gazete (Resmi İnternet Sayfası)

7 Ekim 1920 günü kurulmuş olup 7 Şubat 1921 tarihinden itibaren çıkmaya başlayan resmi gazete TBMM, cumhurbaşkanı, bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri tarafından çıkarılan kanun, kararname, yönetmelik, genelge ve sair mevzuatı yayımlamaktır.⁹

⁵ Joseph, Castagne, Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi, (Çev. Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

⁶ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2024 Erişim: 09.06.2024 <https://www.deik.org.tr/>

⁷ Kazakhstanskaya Pravda, 17 Ocak 1990, Erişim: 23.05.2024 <https://kazpravda.kz/en/>

⁸ Mesudî, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), (nşr. Ahsen, Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Resmi Gazete, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://www.resmigazete.gov.tr/>

Rusya Federal Arşiv Ajansı

Arşivleme alanında hükümet hizmetleri, federal mülk yönetimi ve kolluk kuvvetleri için federal bir yürütme ajansı olan yapı devletin arşivcilik alanındaki hizmetini yürütmek, belgelerin devlet kayıtlarını tutmak, kayıt altına alınan belgeleri kullanıp saklamak görevlerini yerine getirir.¹⁰

Eserler

Gürcü asıllı Sovyet devlet adamı ve 3 Nisan 1922-16 Ekim 1952 tarihleri arasında SSCB rejim başkanı olan Josef Stalin tarafından kaleme alınmış 16 Ciltlik Eserler dönem hakkında yaşanan gelişmeler hakkında birinci ağızdan bilgiler vermektedir. Komünist parti yöneticisi ve politbüro üyesi olan Stalin elbette olayları kendi penceresinden ele almış lakin her şeye rağmen önemli bir ana kaynak mahiyetindedir. Eserlerin Türkçeye çevirisini “Dietz-Verlag Berlin” tarafından 1951 yılında J.V Stalin-Werke, Band 15,1938” başlığıyla yapılan Almanca çevirisinden İsmail Yarkın yapmıştır.¹¹

T.C. Cumhurbaşkanlığı Kurumsal İnternet Sayfası

Resmi gazete, mevzuat bilgi sistemi, CİMER, CETSİS, resmi yazışma, foto ve video galeri gibi hizmetleri barındıran site anlık bilgi edinme hususunda önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Özellikle Türk Devletleri arasında yapılan anlaşmalar ve imzalan belgeleri takip etme olanağı açısından önem arz etmektedir.¹²

T.C. Dışişleri Bakanlığı (Resmi İnternet Sayfası)

2 Mayıs 1920 tarihinde kurulup T.C. Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak çalışan dışişlerinden sorumlu bakanlık Türkiye’nin diğer ülke ve uluslararası örgütlerle olan ilişkilerinin yürütülmesinden sorumludur. Ülkeler hakkında hazırladıkları raporlar ve analizler özellikle Türk Dünyası ülkelerini tanımamızda yardımcı olmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı gibi çatı kurumların bünyesinde Dışişleri Bakanları Konseyi bulunmaktadır ve teşkilatların yürütülmesinde önemli rol almaktadırlar.¹³

¹⁰ Rusya Federal Arşiv Ajansı, 2015, Erişim: 10.06.2024 <http://government.ru/en/department/336/>

¹¹ J.V Stalin, Eserler Cilt 15, İnter Yayınları, İstanbul, 1990, s.3.

¹² T.C. Cumhurbaşkanlığı, Kurumsal İnternet Sayfası, Erişim:10.06.2024 <https://www.tccb.gov.tr/>

¹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022, Erişim: 10.06.2024 <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>

TİKA (Resmi İnternet Sayfası)

1991 tarihinde SSCB'nin dağılmasının akabinde bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri ile Türkiye Cumhuriyetinin bağlarının güçlendirilmesi adına kurulmuştur. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde faaliyetlerini yürüten teşkilatın Sosyal platformları sayesinde bölgede yaptığı ve yapacak olduğu faaliyetler hakkında geniş bilgiler elde etmek mümkündür.¹⁴

Türk Akademisi (Resmi İnternet Sayfası)

Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde kurulan Kazakistan merkezli yapı, Türk Dünyasında bilim ve eğitim alanlarındaki işbirliğini arttırmayı amaçlar. Bu bağlamda yapmış olduğu yayınlar, projeler, çalışmalar, müzeler ve portallar resmi internet sayfaları üzerinden yayınlanmaktadır. Alan ile alakalı ana kaynakların başında gelmektedir.¹⁵

Türk Devletleri Teşkilatı (Resmi İnternet Sayfası)

Türk Dünyasının çatı kuruluşu olan TDT, Türk devletleri ile ortak hayata geçirilen yapılar, yapılan anlaşmalar, ortak projeler ve alınan kararları tek elden bulmak isteyen araştırmacılar için resmi internet sayfasından paylaşmaktadır. Tüm üye devletlerin resmi evraklarını taramanın zor olacağı göz önüne alınınca alanın en önemli teşkilatının bu yayını kıymet açısından çok yüksektir.¹⁶

Türk Dünyası Belediyeler Birliği (Resmi İnternet Sayfası)

Üye belediyeler, yapılan program ve çalışmalar hakkında detaylı bilgilerin sunulduğu sayfa kurum ve kurum ile ilişkili yapılar hakkında birinci elden kaynak sağlama konusunda büyük fayda sağlamaktadır.¹⁷

Türk Kültür ve Miras Vakfı (Resmi İnternet Sayfası)

Türk kültür ve mirasını koruma amacıyla TDT bünyesinde hayata geçirilen kurum Azerbaycan Merkezli olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Kurum hakkında basılı bir eser

¹⁴ TİKA, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://tika.gov.tr/>

¹⁵ Türk Akademisi, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu>

¹⁶ Türk Devletleri Teşkilatı, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr>

¹⁷ Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Hakkımızda, Erişim: 11.06.2024 <https://www.tdbb.org.tr/?lang=tr#>

bulunmaması resmi internet sitelerinin birinci elden kaynak olarak kullanımına olanak sağlar.¹⁸

Türk Üniversiteler Birliği (Resmi İnternet Sayfası)

Türk Devletleri arasında Üniversite seviyesinde karşılıklı işbirliği yapabilmek adına hayata geçirilen kurum TDT bünyesinde olup, kurum ile alakalı tüm gelişmeler resmi internet sitesinden yapılmaktadır.¹⁹

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (Resmi İnternet Sayfası)

T.C. Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak ticaret işlerinden sorumlu çalışan kurum, bünyesinde Türk Ticaret ve Sanayi Odasını da bulundurmaktadır. Teşkilat hakkındaki güncel veri ve bilgiler resmi internet sayfalarından temin edilmektedir.²⁰

Türkiye Tohumcular Birliği (Resmi İnternet Sayfası)

Tohumculuk sektörünün geliştirilmesi ile sektörde faaliyet gösteren gerçek ve tüzel kişilikler arasında mesleki dayanışmayı artırma amacıyla kurulan birlik ilişkili olduğu ülkeler hakkında tarım alanındaki kapasiteleri, üretim miktarları ve ticaretleri ile alakalı raporlar yayınlamaktadır. Çalışmamıza dâhil olan Türk ülkeleri ile alakalı yayınlamış oldukları raporlar ana kaynak mahiyetindedir.²¹

TÜRKPA (Resmi İnternet Sayfası)

Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi parlamento diplomasisinin geliştirilmesi suretiyle, üye ülkeler arasındaki mevcut bağları her alanda güçlendirmeye katkı sunmak amacıyla 2008 yılında Türk Devletleri arasında alınan ortak kararlar sunmuştur. Teşkilatın yapmış olduğu çalışmalar, anlaşmalar proje ve toplantılar ile alakalı birinci elden bilgiler resmi internet sitelerinden yayınlanmaktadır.²²

¹⁸ Türk Kültür ve Miras Vakfı, 2015-2024, Erişim: 11.06.2024 <https://itchf.org/>

¹⁹ Türk Üniversiteler Birliği, Hakkımızda, Erişim: 11.06.2024 <http://turkunib.org/tr/site/index/#about>

²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2023, Erişim: 11.06.2024 <https://ticaret.gov.tr/>

²¹ Türkiye Tohumcular Birliği, Tanıtım, 2007-2023, Erişim: 12.06.2024 <https://www.turktob.org.tr/tr/tanitim-8>

²² TÜRKPA, 2024, Erişim: 12.06.2024 <https://turkpa.org/about>

TÜRKSOY (Resmi İnternet Sayfası)

Türk Dünyasının UNESCO'su sayılan TÜRKSOY Türk halkları arasında gönül birliğini tesis etmek, ortak Türk kültürünü geliştirmek gibi hedeflerle çalışmalarını yürütmektedir. Teşkilatın yapmış olduğu projeler, anlaşmalar, toplantı ve programlar ile alakalı bilgileri temin edebilecek birinci elden kaynağı resmi internet sitesidir. Teşkilatın yapmış olduğu yayınların tamamı toplu halde bulunmayıp yine internet sitesi üzerinden bu kaynaklara ulaşılabilmektedir.²³

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (Resmi İnternet Sayfası)

Yurtdışında bulunan Türk diasporası, soydaş ve akraba topluluklar ve uluslararası öğrenciler olmak üzere üç ana bölümde hizmet veren teşkilat, ilgi alanıyla alakalı hazırlamış olduğu videoları, akademi bünyesinde vermiş ve verecek olduğu eğitim program ve projelerini, ülkeler hakkında hazırlamış oldukları rapor ve çalışmaları resmi internet sayfasından paylaşmaktadır. Konu ile alakalı birincil kaynaklar buradan temin edilmektedir.²⁴

B. Araştırma Eserler

Türk Dünyası ile alakalı ana kaynak mahiyetinde kullanmış olduğumuz kaynaklar genel olarak resmi anlaşmalar, gazeteler, teşkilatların resmi internet siteleridir. Türkistan'da yaşanan mücadeleler ile alakalı ise hatıralar ve dönem yöneticilerinin notları ihtiyaçlarımızı karşılamaktadır. Çalışma alanımız gereği çok yakın bir tarihi ele alıyor olmamız bu alanda yapılmış bir ana çalışmanın bulunmamasını beraberinde getirmektedir. Yine de Türk Dünyası ile alakalı belli başlı meseleleri konu edinen A.Z. Velidi Toğan, Kezban Acar, Mirza Bala, Hüseyin Baykara, Nadir Devlet, Abdulkadir Donuk, Baymirza Hayit, A. Nimet Kurat, Mehmet Saray gibi araştırmacıların araştırma eserlerinden çalışmamızda faydalanılmıştır. Bu eserler umumi bibliyografyada belirtilmiştir.

²³ TÜRKSOY, Tarihçe, 2022, Erişim: 12.06.2024 <https://www.turksoy.org/tarihce>

²⁴ Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2020, Erişim: 12.06.2024 <https://ytb.gov.tr/>

GİRİŞ

Günümüzde mevcut 7 kıtanın en büyüğü²⁵ olan Asya'nın²⁶ merkezi konumundaki bozkırları kapsayan Türkistan²⁷ kıtanın kalbidir. Kazak bozkırları ve Sibirya güneyine kuzey kesimden, Himalaya silsilesi, Hindikuş dağları ve Afgan topraklarına güneyden, Hazar Denizi'ne batıdan ve Kadirgan Dağları'na da doğudan uzanır. Tarihî kaynakların genelinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar Türk yurdu manasına gelen Türkistan adı; Sovyet ve Çin hâkimiyetlerinin etkisiyle ikiye ayrılarak Çin hâkimiyetinde kalan kısmı doğu Türkistan, Sovyet hâkimiyetinde kalan kısmı ise batı Türkistan adıyla anılmaya başlanmıştır. Doğu kısmının yüz ölçümü 1.828.418 km², batı kısmının ise 3.836.503 km²'dir.²⁸ XVI. yüzyıl sonlarına doğru bugünkü Afganistan²⁹ topraklarına denk gelen kısımda Özbek Hanlığının kurulmasıyla burası da zamanla Güney Türkistan olarak tabir edilmiştir. Türk-Moğol konargöçerlerin yaşadığı bölgeyi tanımlayan Türkistan'ı Macarlar İç Asya olarak betimlerken günümüzde Orta Asya kavramı daha yaygın olarak kullanılmaktadır.³⁰

²⁵ Mevcut kıtaların en büyüğü olan Asya 80. Paralel boyunca ekvatora uzanır. Bulunduğu konum sebebiyle bünyesinde iklimlerin çoğunu barındırmaktadır. 17.000 mil alanı işgal eden kıta mevcut dünyanın üçte birini oluştururken Avrupa kıtasının 5 Kuzey Amerika'nın iki katıdır. Bkz. Charles Daniel, Tenney, *Geography of Asia*, London 1904, s.1.

²⁶ İsim kökeni erken Herodot dönemlerine kadar uzanan Asya Avrupa'nın doğusundaki kıtaya verilen isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz: J. Anthony, Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford, 1961, s.1. Coğrafyacılar tarafından Kuzey, Doğu, Güney, Ön ve Orta Asya olarak 5 tabi bölgeye ayrılmaktadır kıta. Salim Koca, *Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru, Asya Araştırmaları Dergisi S.1 C.1*, 2017, s.1.

²⁷ Günümüzde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın bulunduğu bölgeyi kapsayan Türkistan Türkçe-Farsça birleşik isim olup 'Türklerin şehri' manasına gelir. Bkz. Ferit, Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitap Evi, Ankara, 2003, s.1343.

²⁸ Büyüklüğü ve tarihsel olarak çok farklı milletlere ev sahipliği yapması bakımından Türkistan coğrafyasının tanımı ve sınır belirlemesi oldukça güçtür. Zira âlim Taberi bölgenin sınır tefsirini yaparken batı sınırını Hazar Denizi, doğu sınırını Sir Derya ve Hindikuş dağları ile tanımlarken alim Ligeti sınırları batıda Hazar Denizi, doğudan güneye kadar ise Tibet platosu olarak tanımlar. Detaylı bilgi için bkz. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I*, (nşr. Z. Kadiri, Ugan- Ahmet, Temir), MEB Yayınları, 1992, s.1022. Bkz. Lajos, Ligeti, *Bilinmeyen Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. S. Karatay), Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1986, s.13.

²⁹ A. Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elâzığ 2000, s. 75.

³⁰ İlim âlemi Orta Asya'yı tanımlarken bazen İç Asya, bazen de Merkezi Asya olarak tanımlamaktadırlar.

Tanrı (Tiyen-Şan) ve Altay dağları Türkistan coğrafyasının en önemli dağ silsilelerini oluşturur.³¹ Türkistan ayrıca güney sınırları doğrultusunda Himalaya silsilesi hizasından 8.000 metre yüksekliğe ulaşan Pamir dağlarına uzanır.³² Hazar Denizi ile Balkaş göllerinin kuzeyi boyunca verimli otlakları bulunurken Altay dağlarında otlaklar kesilir. Altayların bitimiyle tekrar başlayan otlaklar Kadırgan dağlarına kadar devam etmektedir.³³

Türkistan coğrafyasında bulunan Amuderya (Ceyhun) ve Sirderya (Seyhun) ırmakları dağ silsileleri ile doğru orantılı olup Aral gölüne dökülmekle birlikte tarihî açıdan da büyük önem taşımaktadırlar.³⁴ Ceyhun ve Seyhun dışında Altay dağlarından gelen İrtiş ve Obi, Sayan dağlarından gelen Yenisey ve Lena ırmakları da Türkistan için büyük öneme sahip olup belirli dönemlerde Türkistan'a can vermektedirler. Başlangıç noktası Kansu Vadisi olan Wei Irmağı, Çin topraklarına kadar uzanmakta olup Türkistan ve Doğu Asya'yı birbirine bağlamaktadır.³⁵

Karasal iklimin hâkim olduğu Türkistan'da yazlar kurak ve sıcak, kışlar ise soğuk geçmektedir. Güney ve kuzeyinde sıcaklık farkları bulunmakta olup dönemsel olarak dereceler 0'ın altına düşmektedir. Vadiler ülkesi olarak bilinen Türkistan'da 30'dan fazla yaylak bulunmaktadır. Petpak, Karakum ve Kızılkum çölleri başlıca çölleri olup on beş dağ silsilesini barındırmaktadır. 35.000 civarında irili ufaklı göl bulunan bölgede 4500 kadar da nehir vardır.³⁶

³¹ İlim adamı Radlof Altay adının al ve tayga söz öbeklerinin birleşiminden geldiğini öne sürmektedir. Tayga Altay Türkçesinde Yüksek, orman, taşlık bölge anlamlarına gelmektedir. Ruslar ise bu sözcüğü genel olarak kara ormanları tarif etmek için kullanmaktadır. Bkz. Salim Koca, Eski Orta Asya'da Tabiat..., s.2.

³² Dünyanın çatısı adıyla anılan Pamir (Bâm-i Dünya, The root of the Word) Asya kıtasının en yüksek dağ silsilelerinden biri olup Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin kaynağını teşkil etmektedir. 7495 metre yüksekliğe ulaşan sarp ve elverişsiz vadilerle kaplıdır. Bkz. L.W. Lyde, A Geography of Asia, London 1907, s.14.

³³ Çöller bakımından çok geniş sahalara ev sahipliği yapan Türkistan'da Tiyenşan- Pamir silsileleri çöller içinde bir yarımada görünümündedir. Batı Türkistan bozkırları ise iki bölümde olup kuzey ve güney bozkırları şeklinde ayrılabilir. Bkz. A. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I, s.14.

³⁴ 1886 km uzunluğu olan Sir Derya ve 2350 km uzunluğu olan Amu Derya ile kolları Oghuş, Kâfirnihan, Surkhan, Aksaray, Çırçık'dan ibarettir. Günümüzde Sir Derya 1.706.403 Amu Derya'dan 300.000 km² ve Zereşan'dan 400.000, Çırçık'tan 154.000 hektar toprak sulanmaktadır. Irmakların birleştiği Aral gölü güney bozkırlarının tek büyük göl havzasıdır. Bkz. A. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I, s.16-17.

³⁵ Bkz. E. Reclus, *The Earth and Its Inhabitants ASİA I*, (nşr. A.H. Keane), New York 1891, s.12.

³⁶ Coğrafya Dünyası, Türkistan, 2007-2024, Erişim: 03.01.2024

<https://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/turkistan.htm>

İnsanlığın beşiği olarak tanımlanabilecek Türkistan en eski dönemlerden bugüne birçok millete ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Devlet teşekkülünün dört temel ögesinin en önemlilerinden olan millet kavramına bakıldığında ortak bir geçmişe sahip olmak ve bu ortak geçmiş etrafında beraber yaşamak arzusunda olan topluluğun ifadesi olarak kabul edilebilir.³⁷ Milletin ortak ruh ve ilkeleri bulunur. Bir milleti millet yapan öge; kişilerde ortak bilinç varlığı, ait olduğu ülkeye bağlılık ve mensup olduğu milletle yaşama arzusudur. Devamlılık ve sonsuzluk kavramları millet için elzemdir. Milletlerin amacı diğer milletlere karşı ortak çıkarlarını korumak, dinî inanışları ve hayat tarzlarını, düşünce ve iradelerini devam ettirmektir. Milletleri halktan ayıran unsur ise halk kavramında devamlılığın olmamasıdır. Halk, ortak mekân ve zamanda bir arada yaşayan insan topluluğudur. Milletler politik bir örgütlenme neticesinde devlet teşekkülünü oluşturabilecek kudrete sahiptir. Türk milleti tarih sahnesine çıktıkları en eski dönemden itibaren her zaman büyük ve çok teşkilatlı bir yapıya sahip olmuştur. Bazı dönemlerde Türk milleti kendi dünyasını yaratmış, mevcut dünyanın farklı bölgelerinde aynı anda büyük devletler ve teşkilatlar kurmuştur. Siyasi, askerî, ekonomik, kültürel ve dahi birçok alanda dünyayı etkileyebilecek ölçüde organizasyonlar kurup bunları yönetme kudreti göstermişlerdir. Mevcut teşkilat yapılarının bozulması ata yurdu Türkistan'da, XVI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadarki süreçte Türk milletinin, Rus boyunduruğu altında kalmalarına sebep olmuştur. Yaşanan tüm olumsuz durumlara rağmen Türkler günümüzde Türkistan, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar ve dahi birçok bölge ve devlette varlığını sürdürmeyi başaran, dünyada çok az rastlanan millet olma bilincini kaybetmeyen bir millettir. Çalışmamızın konusu gereği ele alacağımız bölge tüm Türk Dünyasını kapsamaktan ziyade Bolşevik yönetimi altında kalmış olan Türkistan ve Azerbaycan Türklüğünü içermektedir. Çalışmamızın konusu; Türkistan Türk devletlerinin, Rusların ortaya çıktığı ilk dönemlerden süregelerek ilişkilerini, bunların sonucunda kaybetmiş oldukları teşkilat yapılarını, Sovyet döneminin bitmesiyle teşkilatların öneminin anlaşılarak oluşturdukları çok çeşitli ve uluslararası teşkilat çalışmalarını aktarmaktır. Çalışmamız üç ana bölümden oluşmuş olup aşağıda bölümlerin içeriği hakkında bilgi verilmiştir.

³⁷ Aydın, Taneri, Türk Devlet Geleneği –Dün ve Bugün-, Ankara Üniversitesi D.T.C.F 253, Ankara 1975, s.11.

Birinci bölümde, Rusların tarih sahnesine çıkışları ile Türkler ile münasebetleri, Çarlık döneminde Türklerin durumu, Bolşevik döneminde Türklerin durumu ve Bolşevik devrimiyle Türklerin meydana getirdiği muhtariyet, özerk yönetimler ve milli devletlerin oluşum ve akıbetleri açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde; Türk dünyasının XX. yüzyıldaki bağımsızlık hareketleri, Türkistan milli mücadelesi ve sonuçları, Ceditçilik adı altında eğitim ve aydınlanma çalışmaları, SSCB'nin parçalanma süreci ve Türkistan Türk devletlerinin bağımsızlık süreçleri ve bağımsızlık kazanmaları ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise; çalışmanın ana konusu olarak XXI. yüzyılda Türk Dünyasının ortaklaşa kurmuş oldukları siyasi, kültürel, ekonomik, eğitim alanlarındaki uluslararası teşkilatları, bu teşkilatların kuruluş süreçleri ve yapıları, kurulan bu oluşumlardan Türk Dünyasının hangi alanlarda fayda beklediği geniş bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

RUSLARIN SİYASİ GÜÇ OLARAK TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE TÜRKLER İLE MÜNASEBETLERİ

Rusların menşei ile alakalı çok çeşitli tartışmalar vardır. Lakin günümüzde Rusların atalarının İskandinav Vikingleri veya Slav toprakları olarak adlandırılan bölgeye hâkim olan savaşçı tüccarlardan Vareğler olduğu düşünülmektedir.³⁸ Slavların, Hint-Avrupa menşeli kavimlerle aynı ırktan gelmiş oldukları antropolojik ve dil araştırmaları sonuçları ile teyit olmuştur. IX.-X. yüzyıl mezarlarında ele geçirilen iskelet kalıntılarının üzerindeki tahliller Slavların Cermen ırkına yakın olduğunu göstermiştir. Tüm bu bulgular Slavların safkan bir ırk olmadıklarını ortaya koymuştur.³⁹ Arkeoloji ve bitki adlarının araştırılmaları neticesinde Vistul nehri, Pripet havzası ve orta Dnepr sahaları ilk Slav ülkesinin kurulmuş olduğu yerlerdir. Lakin ilk vatanlarının kesin sınırları tespit edilememiş olmakla birlikte güney sınırlarında Karpatların eteklerine kadar ulaştıkları muhtemel olup batıda Elbe nehrine kadar uzandıkları iddia edilse de bu durum hakkında kesin deliller bulunmamaktadır.⁴⁰ Slavların aktif bir şekilde tarih sahnesinde görülmeleri Balkanlar ve Bohemya'da yerleşik bir Türk kavmi olan Avar hâkimiyeti altına girmeleriyle olmuştur. Avarların Slavlar üzerindeki etkisinin VII. yüzyıla kadar devam ettiği söylenebilir. Avarların zayıflamaları üzerine Slav topraklarından çekilmelerini takiben Doğu Slavları (Vareg-Ruslar) başka bir Türk kavmi olan Hazarların tesirine maruz kalmışlardır. Doğu Slavlarının Pripet havzasından kuzeydoğu ve doğu istikametlerine ilerlemeleriyle birlikte Fin kavimleri ile temaslara girişmişler ve Fin sahasını işgale başlamışlardır. Fin kavimleri, teşkilat bazında Slavlardan zayıf olmaları sebebiyle onların ilerleyişini durduramamışlardır. Oka ve Volga nehirleri boyunca aşağıya doğru ilerleyen Slavlar başka bir Türk devleti olan Bulgar Türkleriyle de temasta bulunmuşlardır. Bu temaslarda Slavların ekonomik ve kültür bakımından gelişmelerinde büyük rol oynamıştır.⁴¹

³⁸ Geoofrey Hosking, Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21.Yüzyıla, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011 s.52.

³⁹ A. Nimet, Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s.3.

⁴⁰ Slavların Pripet havzasından muhtelif alanlara yayılmaları muhtemel olarak milattan sonraki bir gelişmedir. Proto Slavların ilk dönemlerden beri Türk ve Germen kavimlerinin tesirleri altında kalmış olmaları muhakkaktır. Bkz. A. Nimet, Kurat, Rusya Tarihi..., s.4.

⁴¹ A. Nimet, Kurat, Rusya Tarihi..., s.7.

Rusların bilinen ilk devleti Kiev Knezliği'dir. Bu devletin kurucusu kabul edilen Rurik'in kim olduğu, Novgorad'a ve daha sonra Kiev'e nasıl geldiği üzerine XII. yüzyılda yazılmış olan Rus kroniklerine göre IX. yüzyılın ortalarında Novgorad'da büyük bir politik ve ekonomik kriz bulunması sebebiyle Novgorad meclisi Rurik'i Novgorad'a davet etmiştir.⁴² Olay Rus kroniklerinde şöyle geçmiştir;

... Varegler denizi aştılar. Onlara şimdiye dek tabi olup bu kez vergi ödemeyi reddederek, kendi kendilerini yönetmek istediler. Fakat onlarda adalet duygusu diye bir şey yoktu. Aileler kendi aralarında mücadele ediyor ve bu aptallık sık sık felaketlere sebep oluyordu. Bu yüzden aralarında, bizi yönetecek ve bize adalet verecek bir prens bulalım diye kararlaştırdılar. Slavlar aradıklarını bulmak için denizi geçtiler ve onu Varegler arasında aradılar. Vareg prenslerine şöyle dediler 'Ülkemiz büyüktür ve içinde nizam ve adalet dışında her şey bol bol vardır; gelip bizi alın, egemenlik sürün ve bizi yönetin.' Üç Vareg'li kardeş, yanlarına ailelerini de alarak Slonovia'yı işgal ettiler. Bu üçünün en büyüğü olan Rurik adını buradan alan nehrin kıyısında yerleşti. İkincisi Sineous, Blanc dolaylarında yaşamağa başladı. Üçüncüsü Trouvor İsbosk'da yerleşti. Varegler Rusya'nın bu kısmına daha sonra Novgorod dediler...⁴³

IX. yüzyılın ikinci yarısında prenslerin en güçlüsü olan Rurik, Ladoga Gölü istikametinden hareketle İlmen Gölü kıyısındaki Ostragad (Novgorad) şehrini ele geçirmiştir. Rus kronikleri Rurik'in Novgorad'a yerleşmesini 862 yılı kabul edip devletin başlangıcını bu yıl olarak gösterse de bu olayı doğrulayan elimizde başka bir belge bulunmamaktadır. Başka bir kaynağın olmaması araştırmacıları bu tarihi Rus Devletinin kuruluşu olarak kabul etmeye sevk etmiştir. Kaynaklarda Rurik ile alakalı çok bilgi olmamakla birlikte 879 yılında öldüğü bildirilmiştir.⁴⁴

Rurik'in siyasi başarıları neticesinde devletleşmeyi başaran Ruslar XI. asrın başlarında Bizans ile gelişen ilişkileri sayesinde Ortodoks Hristiyanlığını benimsemişlerdir. Ortak bir din benimsemeleriyle birlikte bağları güçlenmiş Yurt (Udelneya) sistemi olarak bilinen yeni bir dönemi başlatmışlardır. Bu sistem neticesinde irili ufaklı birçok Knezlik ortaya çıkmış ve aralarında büyük Knez olma mücadelesi baş göstermiştir. XII. ve XIII. yüzyılda devam eden bu mücadeleler, bir Türk kavmi olan Kıpçak saldırılarına karşı birlik oluşturmamalarına neden olmuştur. 1236 yılında Cengiz Han'ın torunu Batu Han Rus topraklarına Tatarlar ve diğer Türk boylarından oluşan ordularıyla saldırmış, altı yıl içerisinde Güney Rusya'nın neredeyse tüm Knezliklerini

⁴² Kezban Acar, Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.29.

⁴³ 852-1120 yıllarını aktaran ilk Rus Kroniği için bkz. Samuel H. Cross ve Olgard P. Sherbowitz- Wetzor, The Russian Chronicle..., s.1.

⁴⁴ A. Nimet, Kurat, Rusya Tarihi..., s.21.

yağmalamış ve Altın Ordu Devletinin temellerini atmıştır. Batu Han Knezlik makamının sembolik olarak yaşamasına rıza göstermiştir. Altın Ordu Devletinden ‘berat-yarlık’ olarak varlığını koruyan Moskova Knezliği, 1283’ten itibaren boy göstermeye başlamış, uyguladığı politikalar ise XV. yüzyıla gelindiğinde Moskova’nın Ortodoks dünyasının tek hâkimi haline gelmesini sağlamıştır.⁴⁵

1. 2. Çarlık Rusya’sı Döneminde Türkler

Çarlık Rusya ve İngiliz İmparatorluğu arasındaki nüfuz mücadeleleri ve üstün gelme çabaları neticesinde İngiltere’nin Hindistan bölgesine ilerlemesi, Rusya’nın Türkistan ilerlemesini beraberinde getirmiş ve Türklerin ortak teşkilat yapılarının bulunmaması, hanlıklar arası mücadeleler gibi etkenler sebebiyle Türkistan’ın işgaliyle neticelenmiştir. XVI. yüzyılda Çarlık Rusya’sı Ural ve İrtiş bölgesinde yaşayan Kazaklardan başlayarak güneye doğru ilerlemeye devam etmiştir.⁴⁶ Aynı yüzyılda Rus Çarı 4. İvan Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgal ederek Çarlık sınırlarını Hazar Denizi’ne kadar ilerletmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Uralları aşan Ruslar Sibirya’yı ele geçirmiş ve bölgede bulunan Müslüman Türk devleti Sibir Hanlığı’na son vermişlerdir.⁴⁷

XVIII. yüzyılda bu ilerleyiş kısmen duraklasa da XIX. yüzyılda yeniden güçlenen yayılma politikası neticesinde Türkistan topraklarının neredeyse tamamı Rusların yayılma sahası hâlini almıştır. Küçük Orda Hanı’nın, topraklarında yaşayan muhaliflere karşı Rus Çarından yardım istemesi sonucu Ruslar bu durumu iyi değerlendirip Küçük Orda ve Orta Orda Hanlıklarının Rus himayesini kabul etmesini sağlamıştır.⁴⁸

XIX. yüzyılda Sibirya’nın batısı, Kırgız bozkırı ve batı Çin arasındaki ticaret, çoğunluğu Türklerden oluşan ve Rusların da yaşadığı Semipalatisink adlı şehrin etrafında şekillenmiştir. Bu ticaret merkezinden gidip gelen kervanlara bölge halkı tarafından yapılan saldırıları gerekçe gösteren Ruslar ticaretin güvenliğini sağlamak bahanesiyle

⁴⁵ İsmet Konak, Moskova Knezliği’nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü, İstanbul, Türkiyat Mecmuası, C.22, 2012, s.101.

⁴⁶ Hayri Çapraz, Çarlık Rusya’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması, SDÜ Fen Edebiyat Dergisi, Sayı 24, Aralık 2011, s.52.

⁴⁷ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.42.

⁴⁸ Hayri Çapraz, Çarlık Rusya’nın..., s.55.

Türkistan'ın iç bölgelerine kadar ilerleme kaydetmişlerdir.⁴⁹ Türkistan'ın iç bölgelerine ulaşan Rusların artık karşısında Hokand, Hive ve Buhara Emirlikleri bulunuyordu. Lakin XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde aralarında anlaşmazlık ve çatışmaların olduğu bu devletler de Çarlık hâkimiyetini kabul etmiş olacaklardı.⁵⁰ Şahsi çıkarları ve itibarları için bugünkü Türkmenistan'ın kapladığı toprakları da işgal etmeyi zaruri gören Ruslar 1882 yılında Aşkabad'ı ele geçirecek ve burayı hükûmet merkezi olarak kullanmaya başlayacaklardır. Böylelikle Batı Türkistan'a kadar olan saha Rus hâkimiyeti altına girmiş olacaktı.⁵¹ Ticari ve diplomatik ilişkilerle Türkistan bölgesindeki varlığını artıran Rus Çarlığı, devamında bölgede askerî güçle varlığını perçinlemiştir. Özellikle Türk hanlıklarının arasındaki rekabetler, bölgedeki güvensizlik ortamı Çarlık rejiminin yirmi yıl gibi kısa bir zaman diliminde Türkistan'a hâkim olmasını sağlamış ve Çarlık Rusya'sı bölgenin en önemli gücü hâline gelmiştir.⁵²

XIX. yüzyılda Türkistan birçok Avrupalı devletin güç devşirdiği bir bölge hâlinedir. Bunun sonucu olarak İngiltere, İran ve Hindistan üzerinden ilerlerken Rusya da Hazar, Ural ve Sibirya üzerinden etki alanını genişletmiştir. Ekonomik ve askerî olarak bu devletlerle mücadele kapasitesi bulunmayan Türk hanlıkları Rus sınırları içine dâhil olmak durumunda kalmıştır.⁵³ Çarlık yönetiminin baskıları ve Türkistan halkını medeniyetten uzak barbar bir toplum olarak görüp bu yönde muamele etmeleri, bölge yönetiminin Türklerden alınarak Rus yöneticilerine devredilmesi gibi etmenler bölge halkını Çarlık rejimine karşı hareket etmeye itmiştir. Nitekim 1905 yılında Çarlık

⁴⁹ Wasili Radlof, Sibiryadan (seçmeler), (nşr: Ahmet Temir), Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976, s.142.

⁵⁰ A. Z. Velidi Togan bu anlaşmazlıkların temelinde Rus sermayesinin etkili olduğunu savunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. A. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.225.

⁵¹ Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987, s.69.

⁵² Hayri Çapraz, Çarlık Rusya'nın..., s.76.

⁵³ Rusya ele geçirdiği Türkistan topraklarında öncelikle Hokand Hanlığı'ndan koparılan toprakların idaresi için 12 Şubat 1865'te Issık Gölü'nün batısından Ural Irmağı'na kadar uzanan bölgede "Orenburg Genel Valiliği'nin" yönetimi altında bulunan bir Türkistan Eyaleti teşkil etti. Rusya İmparatorluğu Türkistan topraklarının Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği dışında kalan bölgelerini de işgal ettikten sonra 11 Temmuz 1867'de "Türkistan Eyaleti" isminin Sirderya, Yedi Su ve Semerkant eyaletlerinden oluşacak şekilde "Türkistan Genel Valiliği" olarak değiştirilmesine karar verdi. Hokand Hanlığı'nın 1876 yılında ortadan kaldırılmasından sonra "Fergana Eyaleti" teşkil edildi. Hive Hanlığı'ndan ve Türkmenlerin yerleşmiş bulundukları topraklardan ele geçirilen bölgeler Rusların Kafkasya Valisi'nin yetkisine verildi. 1874 yılında bir "Amu Derya Şubesi" kuruldu. Amu Derya Şubesi 1887'de Sirderya bölgesi idaresine bağlandı. 6 Şubat 1890'da "Hazar Denizi Civarı Müstakil Bölge Birliği" kuruldu. Bu bölge de Türkistan Genel Valiliği'ne dâhil edildi. Türkistan Genel Valiliği'nin idaresi için 2 Haziran 1886'da 331 maddelik ilk ve ayrıntılı bir nizamname kabul edildi. Bkz. Şahin, Doğan, Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867), Türk Dünyası Araştırma Vakfı, S.231, s.46.

baskısına dayanamayan işçiler isyan ve grevlere başlamış, bu eylemler Türkistan Türkleri tarafından da heyecanla karşılanmıştır.⁵⁴ Sahip oldukları tek hak dini özgürlük olan Türkler bu eylemlere katılarak daha fazla hak sahibi olabileceklerini düşünmüş, nitekim Kazan Türklerinin önderliğinde birtakım millî ve siyasi hareketler başlamıştır. Başlayan bu hareketlere İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Abdurreşit İbrahim gibi Türk aydınları önderlik etmiştir.⁵⁵ Siyasi yelpazelerinde aşırı sağdan, aşırı sola kadar renk barındıran Türkistan Türklerinin iki ortak gayeleri olmuştur: İslamiyet'i korumak ve bağımsızlıklarını kazanmak. İslamiyet kimliğini korumak istemelerinin sebebi ise İslam'ın millî varlıklarının sebebi olduğunu düşünmeleridir. Nitekim ilerleyen dönemde Çarlık rejimini yıkıp Sovyet Rusya'yı kuracak olan Marksistler bile Türklerin İslam'dan uzaklaşmalarını bu dönemde uygun görmemişlerdir.⁵⁶ Uzun süre Rus hâkimiyeti altında kalan Tatarlar belli başlı mücadeleler neticesinde eğitim ve ticaret konularında öne çıkmayı başarmış ve bunun sonucunda bir Tatar burjuvazisi meydana gelmiştir. Bu durumun neticesi olarak da Tatarlar Türkistan Türklerinin arasındaki en aktif grup olmuştur.⁵⁷ Rusların Türkistan'da hâkimiyet alanı kurmasıyla Türkistan ve Ruslar arasında aracı konumunda olan Tatarların durumu tehlikeye girmiş, bu durum üzerine tatarlar yeni çareler aramaya başlamışlardır. Çareyi çağa ayak uydurmakta bulan Tatarlar modern bir eğitim sistemi ile Türkler arasında aydın sınıf yaratmaya çalışmışlardır.⁵⁸ Türkistan Türklerinin ilk dönem aydınlarının başlattığı modernleşme hareketleri Kırım Türklerinden İsmail Gaspıralı tarafından sistemli bir hale getirilmiştir. Türk aydınlarının öncü isimlerinden olan Gaspıralı Ceditçilik hareketi ile Türklüğü çağın gereksinimleri ile donatıp Ruslar karşısında sağlam zemine oturmuş bir Türk burjuvazi takımı teşkil etmeye çalışmıştır.⁵⁹

Kültürel bir hareket olarak ortaya atılan Türk birliği, Anadolu Türk aydınlarının destekleri sayesinde siyasi bir harekete dönüşmüştür.⁶⁰ Çalışmamızın ileriki aşamalarında reform hareketlerine detaylı olarak yer verilecektir.

⁵⁴ A. Nimet, Kurat, Rusya Tarihi..., s.390.

⁵⁵ Ahmet Karaca, "Çarlık ve Bolşevik Rusya Döneminde Türk-Müslüman Kurultaylarının Bolşevik Devrimine Etkisi", Avrasya İncelemeleri Dergisi, 2022, s.78.

⁵⁶ Seyfettin Erşahin, Türkistan'da İslam ve Müslümanlar, TDAV Yayınları, Ankara, 2007, s.68.

⁵⁷ Dinçer, Koç, "1917 Şubatı Rus İnkılabından Sonraki II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi", Akademik Bakış Dergisi", Celalabat-Kırgızistan, S.8, Ocak 2006, s.2.

⁵⁸ Serge, Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslam, Güncel Yayıncılık, Ankara 2000, s.24-26.

⁵⁹ Ümmet Erkan, "Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları Ve İsmail Gaspıralı", Motif Akademi Halk bilimleri Dergisi, C.12, S.27, İstanbul, 2019, s.760.

⁶⁰ Ümmet, Erkan, Rusya'da Modernleşme..., s.758.

Türkler 1905 yılında başlayan özgürlük mücadelelerine hız vererek 1905 ve 1906 yılları arasında bir dizi kurultay gerçekleştirmişlerdir. 1905 yılına bakıldığında 12 Mayıs 1905 Ufa, 15 Ağustos 1905 Birinci Rusya Müslümanları (Nijniy Novgorad), 26 Ekim ve 19 Kasım 1905 Akmesit kurultaylarının düzenlendiği görülmektedir.⁶¹ Türkler tarafından düzenlenen ve katılımcı yönünden yoğun olan ilk kurultay 12 Mayıs 1905 yılında Ufa şehrinde yapılan kurultaydır. Kurultayın yapılma amacı dinî meseleler olarak görülse de asıl amaç Türklerin ortak hareket etmelerinin yönlerini araştırmak ve siyasi olarak bir birleşmenin çarelerini aramaktır. Ufa kurultayı kısa bir süre içerisinde yapıldığından ve katılım olarak yetersiz olduğundan dolayı tatmin edici olmamıştır lakin yapılacak daha büyük bir kurultayın temellerini atmayı sağlamıştır. Dönemin önde gelen aydınlarının girişimleri sayesinde ülkenin çeşitli bölgelerinden temsilciler 10 Ağustos tarihinden itibaren Mekerce Fuarı'na gelmeye başlamışlardır. 15 Ağustos 1905 tarihinde yüz yirmi kişilik bir heyet Abdürreşid İbrahim'in girişimleri sayesinde bir araya gelmiştir.⁶² Bu kongrede Türkistan'dan katılımcı bulunmamış ve katılımcılar genel olarak Kırım, Kazan ve Azerbaycan'dan gelmişlerdir. Kongreye katılanlar genel olarak kırım, kazan ve Azerbaycan'dan olurken Türkistan'dan katılımcı olmamıştır.⁶³ Alınan kararlara bakıldığında Müslüman Türklüğün tek çatı altında olması, demokrasi hususunda Rus aydınları ile ortak mekanizme geliştirmek ve Müslüman ahalinin haklarını diğer halklar ile eşit seviyeye çıkarmaya çalışmak, eğitim alanında yapılması gereken şeylerin ivedilikle yapılması vardır. Türk birliği kurulması hususunda hemfikir olursa da, ekim manifestosu ile ortaya çıkmış partilerin hangisinde faaliyet gösterecekleri durumunda ortak hareket edememişlerdir.⁶⁴ Durum üzerine İsmail Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim genele hitap edecek bir toplantı yapılması için harekete geçmiş ve 26 Ekim 1905 tarihinde Bahçesaray ilinde bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantının en önemli kararı din ve millet ayrımı yapmaksızın herkese eşit davranılacağı fikrini benimseyen Rus Liberal Partisinin desteklenmesi yönünde olmuştur. Ayrıca bu toplantı Kırım Türkleri arasında büyük ses getirmiştir. *Tercüman* gazetesinde⁶⁵ daha geniş çaplı bir toplantının

⁶¹ Ahmet, Karaca, *Çarlık ve Bolşevik Rusya...*, s.78.

⁶² Nadir, Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK Yayınevi, Ankara, 1999, s.103.

⁶³ Baymirza, Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.200.

⁶⁴ Ahmet, Karaca, *Çarlık ve Bolşevik Rusya...*, s.80.

⁶⁵ 1883 yılında İsmail Gaspıralı öncülüğünde yayın hayatına başlayan gazete, 1918 yılına kadar 35 yıl yayın hayatını sürdürmüştür. İsmail Gaspıralı bu gazete ile 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' ülküsünü tüm Türk dünyasına yaymayı amaçlamıştır. Haluk Ölçekçi, "*Gaspıralı İsmail'in Tercüman Gazetesi'ndeki İletişim*

yapılabilmesi ve Müslüman İttifakı Cemiyetinin her vilayette şubelerinin açılması maddelerini eyleme geçirebilmek adına 23 Kasım'da Akmesic'te yeni bir toplantı yapılacağı duyurulmuştur. 19 Kasım'da yapılması planlanan toplantı katılımcı sayısının çok fazla olması nedeniyle tarihi ve yeri değiştirilerek 20 Kasım'da Zadeğân Sarayı'nda yapılmıştır. Akmesic Valisi'nin de katıldığı toplantıya İsmail Gaspıralı başkanlık etmiştir. Toplantıda dinî, siyasi ve toplumsal eşitlik açısından çok önemli kararlar alınmıştır. Alınan kararlar arasında ruhani idarenin değiştirilip çok daha güçlü bir hâle getirilmesi, vakıf işçilerinin ağır şartlarının iyileştirilmesi, Müslüman ittifakı cemiyetine Kırım Türklerinin katılıp katılmayacağı ve siyasi işlerde hangi Rus partisinin destekleneceği gibi konular ele alınmıştır. Toplantı sonunda alınan kararlara göre Müslüman İttifakının kurulmasının faydalı olacağı, ittifakın Kırım şubesinin de açılması gerektiği ve desteklenecek Rus partisi hususunda erken karar verilmemesi gerektiği görüşülmüştür.⁶⁶ Böylelikle 1905 yılındaki kurultaylar tamamlanmış olup 1906 yılında Türkler tarafından 13-23 Ocak 1906 İkinci Bütün Rusya Müslümanları (Petersburg), 22 Şubat 1906 Kırım, 16-21 Ağustos 1906 Üçüncü Bütün Rusya Müslümanları (Nijni Novgorod) kurultayları düzenlenmiştir. 1906 yılından itibaren Rusya'da çok sayıda gazete ve derginin yayımlanması, Türklerin parçalanmadan tek vücut şeklinde siyasi hareketlerine devam etmesini ve ekim devrimi öncesinde millî faaliyetlerin birlik hâlinde olmasını sağlamıştır.⁶⁷ 13-23 Ocak tarihleri arasında düzenlenen İkinci Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı için Rusya'nın her tarafından Müslümanlar şehre gelmeye başlasa da 22 Ocak'a kadar kurultay için izin çıkmamıştır. Netice itibariyle yaşanan gecikmelere rağmen aynı gün Hasan Habibullah'ın evinde toplanılmış ve düzenlenen toplantıya İsmail Gaspıralı başkanlık etmiş, toplantıya katılanlar bir gün sonra Muhammed Alim Maksut'un evinde tekrardan bir araya gelmişlerdir. Toplantıya katılım gösterenler Kuran-ı Kerim'e el basarak "*Rusya Müslümanlarının ittifakı*" için çalışacaklarına yemin etmişlerdir. Toplantı dönüşünde katılımcılar Rus hükûmeti tarafından bir tatbikata maruz kalmaları durumunda birbirleri arasında maddi olarak yardımlaşma kararı vermişlerdir.⁶⁸ Bu gelişmelerin akabinde "*Rusya Müslümanları*

Modeli ve Türk Dünyasında İşbirliğinin Geliştirilmesinde Medyanın Rolü", Researcher Social Science Studies, C.6, S.1, 2018, s.228.

⁶⁶ Giray Saynur Bozkurt, 1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008, s.213.

⁶⁷ Ertuğrul Karaş, "90. Yıldönümünde I.Kırım Tatar Milli Kurultayı" Fikirde Birlik Dergisi, S. 20, s.2.

⁶⁸ G. Saynur Bozkurt, 1905-1907 Yılları Rusya., s.213.

İttifakı” teşkilatı kurulmuştur. Kurulan teşkilat bir merkez komite tarafından yönetilecek ve Çarlık rejiminin hükmettiği topraklar teşkilat tarafından on altı bölge olarak değerlendirilecektir. Teşkilatın merkez idare görevi Bakü şubesine verilmiştir.⁶⁹ Alınan kararlara göre on altı bölgenin tamamında meclis olacak, bu meclislerin üyeleri de o bölgede toplanan kongre üyeleri tarafından seçilecek ve genel kongreye faaliyet raporu verilecektir. Ancak açılan bölge meclisleri Kazan haricinde maddi imkânsızlıklar nedeniyle faaliyetlerini sürdüremeyerek kapanmıştır.⁷⁰

Kırım Türkleri tarafından 22 Şubat 1906 tarihinde önceki kurultay kararlarını gözden geçirmek adına yeni bir kurultay daha gerçekleştirilmiş, büyük kongrede alınan KADET partisinin desteklenme kararı, millet meclisi tarafından dini konular hakkında düzenlemeler yapılması, “*uyezdi*” Kadısı ve kırım Müftüsünün görevlerinden azledilmesi kararları alınmıştır.⁷¹

Bütün Rusya Müslümanlarının üçüncü kurultayı ise 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında Novgorad’da yapılmıştır. İlk defa İçişleri Bakanlığından izin alınarak yapılan kurultay oldukça kalabalık gerçekleşmiştir. Kurultayda Müslümanların teslimiyetleri ile alakalı çeşitli düşünceler öne sürülmüştür. Ayaz İshaki ittifakın burjuva tarafından hazırlandığını Müslümanların her tabakasını temsil için farklı partiler kurulması gerektiğini, Abdürreşid İbrahim birleşmenin yalnızca Rusya ile sınırlı kalmayıp tüm dünya Müslümanlarının birleştirilmesi gerektiğini, Yusuf Akçura ise dünya Müslümanlarından önce Rusya’da yaşayan Müslümanların büyük bir kesimiyle partinin oluşması gerektiğini söylemişlerdir. Kurultayın en önemli konusu eğitim olmuş, Türklerin her yerde aynı eğitim sistemini kullanması, mahalli şivelerinin yanında edebi Türkçe (Türkiye Türkçesi) öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Bir diğer mühim mesele ise dinî müesseselerin ıslahı olmuştur. ⁷²Bu mesele için görevlendirilen komisyonun hazırlamış olduğu raporda dinî görevlilerin bölge halkı tarafından seçilmesi, hukuken Rus papazlarıyla Müslüman ruhanilerinin denk sayılması teklif edilmiştir. Bu hususların yanında kurultay başkanı Ali Merdan Topcubaşı’nın sunmuş olduğu teklifle Kafkas bölgesinde Sünni ve Şii’lik gibi dinî mezheplerin Türk birliği hususunda engel olmaması oy birliği ile kabul edilmiştir. Kurultaydaki bir diğer konu ise kadınlara seçme ve seçilme

⁶⁹ G. Saynur Bozkurt, 1905-1907 Yılları Rusya..., s.233.

⁷⁰ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin..., s.107.

⁷¹ G. Saynur Bozkurt, 1905-1907 Yılları Rusya..., s.247 vd.

⁷² Ahmet Karaca, Çarlık ve Bolşevik Döneminde..., s.82.

hakkının tanınması olmuştur.⁷³ Yapılan kurultayda Başkurt Şah Mirza Sırtlanov da Başkurt topraklarının Ruslar tarafından zapt edilmesini engellemek adına bir öneri vermiş ve bu öneri zabıtlara geçirilmiştir.⁷⁴ Hazırlanan ittifak programı kabul edilmiş ve bir merkez komitesi seçilmiştir. Seçilen komitenin üç üyesinin daimi olarak Petersburg’da ikamet etmesi ve böylelikle ittifakın resmî bir siyasi parti hâline getirilebilmesi hedeflenmiştir. 1906 yılının son kurultayı diğer iki kurultaya nazaran daha olumlu sonuçlar doğurmuş ve Müslümanların birliktelik çabalarına katkı sağlamıştır.⁷⁵ İttifak partisi, Rus Liberal burjuva aydınlarının partisi olan KADET’le (Meşrutiyetçi Demokratlar) yakın bir program benimsediğinden iki parti arasında yakınlaşmalar meydana gelmiş hatta KADET Partisi Müslüman aydınlarını yanlarına çekebilmek adına programlarına yeni hususlar bile ilave etmişlerdir.⁷⁶ İttifak Partisi üyelerinin çoğunluğu Rus rejimini devirmek gibi bir gaye gütmüyor, daha çok Rusya Müslümanlarına kültürel muhtariyet ve diğer milletlerle eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduruyordu.⁷⁷ 1906 yılında yapılan üçüncü kurultayın akabinde Rus hükûmeti Rusya sınırları içerisinde yaşayan Müslüman ahalinin meselelerini görüşmek adına üç danışma toplantısı düzenlemiştir. Düzenlenen bu toplantılarda mektep ve medreselerle alakalı kararlar alınmıştır. Alınan kararlar Rusça ve Tatarca olarak yayınlanmış ve Türkistan Türkleri tarafından da bu kararlar benimsenmiştir.⁷⁸

Çarlık Rusya’sının ortam karmaşalarından yararlanarak işgal ettiği Türkistan’da asimilasyon politikaları ve baskı rejimi 1905’te işçi isyanlarını ve Ekim manifestosunu beraberinde getirmiş, bu durumlar Türkistan Türklerinin bağımsızlık umutlarını yeşertmiştir. Kültürel bir fikir olarak ortaya atılan Türk Birliği düşüncesi, Osmanlı aydınlarının da desteğiyle siyasi bir yapılanmaya dönüşmüş ve Türkistan aydınlarının önderliğinde düzenlenen kurultaylar Müslüman Türk Birliği algısının önünü açmıştır. Türkistan Türkleri siyasi, eğitim, dinî ve kültürel taleplerini yüksek sesle dillendirmeye başlamışlardır. 1905-1906 yıllarında yaşanan isyanlar ve hak arayışları 1917 ihtilalinin kapısını aralamıştır. Nitekim I. Dünya savaşının başlamasıyla Sovyet rejiminin yanlış

⁷³ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin...*, s.111.

⁷⁴ A. Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili...*, s.348.

⁷⁵ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin...*, s.115.

⁷⁶ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin...*, s.145.

⁷⁷ Serap Toprak-Ahmet Öztürk, “*Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (1905-1917)*”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.16, 2019, s.1087.

⁷⁸ İsmail Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi XXXII*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul 2006, s.96-98.

politikaları sonucu halk savaş yükünü kaldıramamış ve 24 Şubat 1917 yılında birçok fabrikada grevler başlamıştır.⁷⁹ Bir sonraki gün Devlet Konsülü üyeleri Çar'a telgraf çekerek durumun böyle devam etmesi hâlinde ordunun da isyana katılabileceğini, durumu düzeltilmenin en iyi yolunun hükûmeti düşürerek halk temsilcilerinden yeni bir hükûmet kurulması olduğunu dile getirmişlerdir. Böylelikle 1 Mart'ta geçici hükûmet ilan edilmiştir. 2 Mart 1917 tarihinde Çar Nikolay tahttan çekilmiş ve aynı gün denizciler ve öğrencilerden oluşan devrimci topluluklar, sarayı basarak mart devrimini gerçekleştirmişlerdir.⁸⁰

1. 3. Bolşevik Rusya'sı Döneminde Türkler

Ekim devriminin akabinde Bolşevikler tüm Rusya halklarının desteğini alarak ellerini güçlendirmeye çalışmışlardır, bu sebeple 3 Aralık 1917 tarihli Bolşevik önderleri Lenin ve Stalin'in imzasını taşıyan *Rusya'nın ve Doğu'nun bütün Müslüman Emekçilerine* hitap eden bir beyanname yayınlanmıştır. Rusya topraklarındaki Müslümanların ve Müslüman nüfusu oluşturan Türklerin desteği alınmaya çalışılmıştır. Beyannamede şöyle denmektedir;

Rusya'da büyük vakalar cereyan etmektedir. Başkalarının ülkelerini taksim etmek için başlanan kanlı harbin sonu yaklaşmaktadır. Bütün dünya milletlerini boyunduruk altına almış olan yırtıcıların hüküm ve saltanatları yıkılıyor.... Yeni bir dünya, emekçilerin ve hürriyet isteyenlerin dünyası doğuyor.... Bütün Rusya'daki işçi, asker ve köylü mümessilleri ihtilalci Sovyetlere yayılmıştır. Memlekette hâkimiyet halkın elindedir. Rusya'nın emekçi halkı tek bir arzu ile yanıp tutuşmaktadır: Şerefli bir sulhun akdini sağlamak ve bütün dünyadaki mahkûm milletlere hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olmak. İşte bu hadiseler karşısında biz, Rusya'nın ve Şark'ın nasipsiz emekçilerine müracaat ediyoruz... "Ey Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım'ın Tatarları, Sibiryas ve Türkistan'ın Kırgızları ve Sartları, Kafkas ötesinin Türkleri ve Tatarları, Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlılar, Rus Çarlarının zalimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri, adetleri çiğnenmiş olanlar; sizlere hitap ediyoruz! Bundan böyle inanç ve adetleriniz-gelenekleriniz, milli kültürel değerleriniz hürdür, serbesttir, dokunulmazdır...., milli hayatınızı serbestçe yaşayın ve yaşatınız, bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, haklarınız Rusya'nın tüm halklarının hakları gibi İhtilalin bütün gücü ve organları tarafından korunacaktır...., O halde bu İhtilali destekleyiniz...!"⁸¹

⁷⁹ Petrograd Askerî şefi, Yüksek Komuta Şefi General Alekseyeva hükûmete çektiği telgrafta ekmek kıtlığı nedeniyle 200 bin işçinin 24 Şubat'ta iş bıraktığını yazmıştır. Bkz. Kezban, Acar, Ortaçağ'dan Sovyet..., s.367.

⁸⁰ Vladimir N. Kokovtsov, The Memoirs of Kont Kokovtsov: Out of My Past, ed. 368 Harold H. Fisher, çev. Laura Matveev (Palo Alto: Stanford University Press, 1935), 483, Fail of the Russian Monarchy, 472-473.

⁸¹ A. Benningsen, Lemerciler C. Quelquejay, *Step'te Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 yılı*, (Çev: Nezih Uzel), Selçuk Yayınları, İstanbul 1981, s.126-127.

İhtilalin getirdiği hürriyet havası ve verilen bu beyanname Türklerin politik konulardaki çalışmalarına hız vermiş, 1917-1924 yılları arasında bütün Türk bölgelerinde bağımsızlık hareketleri hızlanmış ve sırasıyla Hokand Muhtariyeti, Türkistan Otonomisi, Alaş Orda Otonomisi, Başkurdistan Otonomisi, İdil-Ural Otonomisi, Harezmi Halk Cumhuriyeti ve Buhara Halk Cumhuriyetleri kurulmuş, benzer yapılanmalar Azerbaycan'da da meydana gelmiştir.

1. 3. 1. Hokand Muhtariyeti

İhtilalin getirdiği kısmî serbestlik ile beraber Türkistanlı aydınlar Nisan 1917'de İslam Şûrası'nı kurmuşlardır. Kurulan şûranın dışında kalan ve hiçbir oluşumun çatısı altında olmayan diğer gurupları da birleştirebilmek adına Mustafa Çokayoğlu başkanlığında İslam Şûrası, Türkistan Millî Merkez Şûrası şeklini almıştır.⁸² Millî Merkez çalışmalarında hız kesmemiş ve Muhtariyet ilanı için en uygun yer olarak Hokand şehri üzerinde mutabık kalınarak 9-12 Aralık 1917 tarihleri arasında 203 delegenin katılımıyla kongre düzenlenmiş ve hükûmet başkanının Mehmet Can Tanışbayoğlu'nun olduğu 13 kişilik bir hükûmet kurulmuştur.⁸³

Rusya topraklarında kurulan ilk hükûmet olması münasebetiyle halk tarafından coşkuyla karşılanmış ve bu sevgi Bolşevik hükûmetini tedirgin etmiştir. Millî muhtariyet varlığını korumak amacıyla dış siyasete yönelmiş, Türkistan'da kuruluş aşamasında olan Alaş Orda hükûmetiyle görüşmeler yapmıştır. Yapılan bu görüşmeler Bolşevik hükûmetini daha da kızdırmış ve Hokand üzerine askerî bir birlik gönderilmiştir. Şehirde bulunan Ermenilerin desteği alınarak 10 bin kişi katledilmiş ve 12 Şubat 1918 tarihinde Hokand Millî Hükûmeti dağıtılmıştır.⁸⁴

1. 3. 2. Türkistan Otonomisi (Özerk Hükûmeti)

Hokand Muhtariyetinin acımasızca yok edilışinin akabinde Türkistan halkının Bolşeviklere bakış açısı değişmeye başlamış ve düşmanlıklar artmıştır. Bu karmaşa

⁸² A. Ahad Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s.39-40.

⁸³ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, Alaeddin Yayınevi, İstanbul, 1945, s.7-8.

⁸⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.249-251.

döneminde bazı Türkistanlı kadrolar Bolşeviklerle işbirliği yaparak yönetim içerisinde etkin olmaya çalışmışlardır. Taşkent'te yapılan Komünist Kongresine 43 delege katılmıştır. Kongrede Rus komünist partisine bağlı bir Türkistan komünist partisi kurulması kararlaştırılmıştır.⁸⁵

Basmacılar hareketinin hız kazanmasından dolayı endişeleri artan Bolşevik yönetimi partiye bağlı bir Müslüman bürosu kurulmasını istemiştir. Türkistanlı kadrolar bu büro aracılığıyla parti içerisinde yoğunlaşmış ve 12-18 Ocak tarihlerinde yapılan Türkistan Komünist Partisi 5'inci kongresinde kendi anayasası olan siyasi, ekonomik ve askerî konularda tam bağımsız Türk cumhuriyetini oy birliği ile kabul etmişlerdir.⁸⁶ Rusya topraklarında yaşayan bütün Türkleri bir devlet çatısı altında toplama arzusu Bolşevik yönetimini tedirgin etmiş, Haziran 1920 tarihine gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin askerî sorumlusu Troçki tarafından verilen emirle Türkistan Komünist Partisinin içinde büyük bir tasfiye operasyonu başlamıştır. Deneyimli yöneticilerin yerine işlevsiz kişilerin getirilmesiyle büyük bir Türk devleti kurma fikri ortadan kaldırılmıştır.⁸⁷

1. 3. 3. Alaş-Orda Otonomisi (Özerk Hükûmeti)

1905-1906 yıllarında yapılan kongrelerin kazanımıyla Kazak Türkü aydınlar 1906 yılında Kazak Anayasal Demokratik Partisini kurmuş ve büyük ölçekli bir katılım sağlamışlardır. 1917 yılının Temmuz ayında Orenburg'da yapılan kongreyle partinin ismi Alaş-Orda olarak değiştirilmiştir. 18-26 Aralık'ta yapılan 3. kongreyle Alaş-Orda, Muhtariyet hükûmeti ilan edilmiştir.⁸⁸ Hükûmet başkanının Alihan Bükeyhan'ın olduğu 15 kişilik Bakanlar Kurulu ve 15 yedek üye seçilmiştir.⁸⁹ Kurulan hükûmet, hükmedilen toprakların çok büyük bir alanına yayıldığı için yönetimin doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmasına karar verilmiştir. Millî ordu çalışmalarını başlatan hükûmet, yönetimin hâkim olduğu yerlerde Kazak Millî Alaylarını kurmuş, Polis teşkilatını da bir hayli ilerletmişlerdir.⁹⁰ Hükûmetin, askerî ve iktisadi teşkilatlarının oluşumunda Başkurt

⁸⁵ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa* ..., s.51.

⁸⁶ Baymirza Hayit, *Rusya ile Çin arasında...*, s.295.

⁸⁷ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa*..., s.52.

⁸⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin*..., s.252-253.

⁸⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s.145.

⁹⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri*..., s.146-147.

liderleriyle ortak hareket etmesi Bolşevik liderlerini tedirgin etmiş, bu sebeple askerî teşkilatın başında bulunan Zeki Velidi Togan ve Ahmet Baytursun'u görüşmeler yapmak üzere Moskova'ya davet etmişlerdir. Görüşmelerin üzerinden çok vakit geçmeden Alaş-Orda üzerine bir ihtilal komitesi gönderilmiş ve yapılan siyasi baskılar sonucunda hükûmetin aldığı tüm kararlar iptal edilerek Ekim 1920'de Kırgız-Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir.⁹¹

1. 3. 4. Başkurdistan Otonomisi (Özerk Hükûmeti)

Ekim devriminin akabinde bir araya gelen Başkurt Merkez Komitesi 29 Kasım 1917'de Yunus Bekov önderliğinde Orenburg merkezli bir muhtariyet ilan edilmesine karar vermiştir. Askerî bir idare oluşturularak hemen vergi toplamaya koyulan hükûmet, dış ilişkilerini de ilerleterek Ukrayna ile görüşmeler yapmış ve karşılıklı elçi tayin etmişlerdir. Ocak 1918'de Bolşeviklerin Orenburg'u işgal etmesiyle Zeki Velidi Togan gibi önemli hükûmet yetkilileri tutuklanmıştır. Daha sonra Rus Kazaklarının yardımıyla kurtulan hükûmet yetkilileri Beyaz Ruslarla ittifak yaparak Bolşevikleri Orenburg'dan çıkarmayı başarmıştır.⁹²

23 Ocak 1919 tarihinde Müttefik kuvvetlerinin Bolşevik yönetimini resmen tanınmasıyla Başkurt hükûmetinin Bolşeviklerle ittifak yapma dışında bir ihtimalleri kalmamıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda 18 Şubat günü Başkurt hükûmetinin 20 maddelik talebi Lenin ve Stalin tarafından kabul edilmiş ve Başkurt ordusu Kızıl Ordu saflarına katılmıştır. Başkurt hükûmeti ile oyalama görüşmeleri yapan Bolşevik yöneticilerinden Stalin, Zeki Velidi'yi görüşme yapmak üzerine Moskova'ya davet etmiş, yapılan görüşmeler sonucunda Zeki Velidi Türk liderlerin tasfiye edileceğini anlayarak 29 Haziran'da ortadan kaybolmuştur. Aynı gün Rus partisi içerisindeki Türk yöneticiler görevlerinden azledilmiş ve Başkurdistan hükûmeti mevcudiyetini kaybetmiştir.⁹³

⁹¹ A. Ahad Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa...*, s.54-56.

⁹² A. Z. Velidi, Togan, Hatıralar, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2019, s.220.

⁹³ A. Ahad Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa...*, s.60-62.

1. 3. 5. İdil-Ural Otonomisi (Özerk Hükûmeti)

Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin temel tartışma konusu sınırları belli olan bir muhtariyet mi veya sınırları belirsiz bir muhtariyet mi olmuştur.⁹⁴ Lakin bir ay kadar süren görüşmeler sonucunda kongre tarafından İdil-Ural özerk yönetimi kabul edilmiştir. Yeni yönetimin başında Sadri Maksudi Arsal olup maarif, mali ve dinî olmak üzere üç nezaretten oluşan bir yapı teşekkül edilmiştir. Bolşevik yönetimi komünist partiye bağlı bir merkezî dinî komite (Muscom) kurulmasını teklif etmiş, yönetim bu teklifi kabul etmediği için başka bir Tatar aydını olan Mollanur Vahitov'u ikna ederek Muscom'un başına geçirmişlerdir. Bolşevikler Muscom yöneticileriyle birlikte hız kesmeden Güney Ural ve Orta Volga bölgelerini kapsayacak şekilde Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etmiş ve akabinde Kazan şehrine girerek millî meclisin lağvedildiğini bildirmiştir. Bolşevik saldırılarından kurtulan yöneticiler Beyaz Rusların kontrolünde olan Sibirya bölgesine geçerek faaliyetlerini buradan yürütmüşlerdir.⁹⁵

1919 yılında Muscom'un başına Sultan Galiyev geçmiştir. Galiyev, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti projesinin ardını bırakmamış ve Bütün Rusya Komünist Teşkilatları Kongresine teklif sunmuştur. Sunulan teklif Komünist parti politbürosu tarafından reddedilmiştir. İki Türk toplumunun birleşme tehlikesini gören Bolşevikler 23 Mart 1919 tarihinde Otonom Başkurt SSC'nin resmen kurulduğunu ilan ederek bu birleşme arzusunu engellemişlerdir.⁹⁶

1. 3. 6. Buhara Halk Cumhuriyeti

1905 yılında başlayan uyanış hareketleri, içine kapanık bir vaziyette olan Buhara halkının da dikkatini çekmeyi başarmıştır. Cedit mekteplerinin açılmaya başlandığı Buhara'da aydınlar, Anadolu Türk aydınları ile de ilişkilerini kuvvetlendirmeye başlamışlardır.⁹⁷ 6 Ekim 1920'de Ruslar, Osman Kocaoğlu liderliğindeki Buhara

⁹⁴ Sınırları belli olan bir muhtariyet kurulmasını isteyenlere 'Toprakçılar', belli bir sınırla ayrılmanın diğer Türk boylarıyla ilişkileri zedeleyeceği görüşünde olanlar ise 'Türkçüler' olarak adlandırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. A. Battal, Taymas, Rus İhtilalinden Hatıralar 1/ 1917-1919, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1968, s.92.

⁹⁵ Azade-Ayşe Rorlich, Volga Tatarları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.133.

⁹⁶ Azade-Ayşe Rorlich, Volga ..., s.134 vd.

⁹⁷ A. Naim Öktem, "Buhara Cumhuriyetinin 50. yıldönümü", *Türk Dünyası*, Ekim-Kasım-Aralık 1970, S.19, s.36-38.

Cumhuriyeti'ni tanımışlardır.⁹⁸ Azerbaycan, Afganistan ve İran da Buhara Cumhuriyeti'ni tanımış ve karşılıklı elçi tayinleri olmuştur.⁹⁹

Anadolu'daki millî mücadeleyi yakından takip eden hükûmet, Milli mücadeleyi organize eden Ankara'daki hükûmete 100 milyon altın ruble yardım göndermeyi kararlaştırmıştır. Buhara ordusunun kurulmasında rol oynayan Raci Çakırgöz gönderilen bu yardımın sadece 10 milyon rublesinin Ankara hükûmetine ulaştığını, Sovyet yönetiminin büyük miktarı yollamadığını, tarihteki Rus yardımının içyüzünün bu olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁰

Ankara hükûmetiyle yakın ilişkiler güdülmesi Bolşevik yönetiminin tepkisini çekmiş, ittifak anlaşmasına rağmen Buhara'da Sovyet ideolojisini yayma politikalarından vazgeçmemişlerdir. 9 Aralık 1921 tarihinde Osman Kocaoğlu Sovyetlere karşı silahlı mücadeleye girmiş fakat her türlü yola başvuran Sovyet Rusya'sı 1924 yılında Buhara'ya hâkim olmayı başarmıştır. Sovyetler 20 Eylül 1924'te Türkistan ismini yasaklayarak yerine Orta Asya isminin kullanılmasını yasallaştırmış ve Buhara Cumhuriyeti'ni Sovyet Sosyalist Devleti ilan etmişlerdir.¹⁰¹ Türkistan isminin Orta Asya olarak anılması XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya atılmış olup günümüze kadar hemen her çevre tarafından kabul görmüştür. TDT zirvesinde alınan kararlar neticesinde ortak tarih kitaplarında ve hitapta bölgenin tekrar Türkistan olarak anılması kararlaştırılmıştır.

1. 3. 7. Harezmi Halk Cumhuriyeti

Bolşeviklerin desteklemiş oldukları Hive İhtilal Komitesi, Genç Hiveliler hareketinin önderleriyle beraber Eylül 1920'de bir kongre düzenleyerek Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Devlet başkanlığına Genç Hiveliler hareketinin lideri Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf'un seçildiği kongrede, Basmacılar hareketinin gittikçe güçlenmesi ve Hive bölgesinde güçlü bir komünist yapının olmaması sebebiyle Bolşevikler de destek vermiş ve 13 Eylül 1920'de 24 maddelik bir antlaşma imzalamışlardır. Yeni hükûmet bağımsız bir yapı olma çabasıyla hemen işe koyulsa da

⁹⁸ Mehmet, Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri...*, s.296.

⁹⁹ A. Naim, Öktem, *"Buhara Cumhuriyetinin 50. Yıldönümü..."*, s.38.

¹⁰⁰ Timur, Kocaoğlu, *"Türkistan'da Türk Subayları"*, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul 1987, Sayı: 8, s.45-48.

¹⁰¹ İbrahim, Yarkın, *"Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı"*, *Türk Kültürü*, Şubat 1973, S.124, s.242-253.

Bolşevikler, Harezm Komünist Partisini kurarak 1921 yılında bir darbe gerçekleştirip tüm hükûmet üyelerini tutuklatmıştır. Ocak 1924 tarihinde Hive'deki Bolşevizm karşıtı gruplar tarafından büyük bir ayaklanma başlatılmış lakin kızıl ordunun şehri kuşatması üzerine 29 Eylül 1924 tarihinde 5. Halk Kongresi düzenlenerek hükûmetin lağvedilmesi kararlaştırılmıştır. 1924 yılının sonlarına doğru Bolşevikler Türkistan'ı parçalama planını devreye sokmuş ve Harezm Cumhuriyeti toprakları, yeni kurulan Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır.¹⁰²

Türkler tarafından kurulan bu siyasi teşkilatlanmaların farklı yollarla pasivize edilip Sovyetlere bağlanmasının akabinde Bolşevikler Çarlık topraklarında gücü tamamen ele almışlardır. Lenin önderliğinde 30 Aralık 1922 günü bir anayasa kabul edilmiştir. Kabul edilen bu anayasa ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği resmen kurulmuştur.¹⁰³ 31 Ocak 1924 yılında ilan edilen bu anayasaya göre Rusya; Beyaz Rusya, Ukrayna, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kafkas Cumhuriyetleri olmak üzere yedi cumhuriyetten müteşekkil federal bir cumhuriyet hâlini almıştır.¹⁰⁴ Stalin tüm cumhuriyetlerin özerklik statüsü altında SSCB'ye bağlı olmasını istese de Lenin tüm milletlerin kendi kaderini tayin etme haklarını savunmuş ve tüm cumhuriyetlerin birlikte serbestçe ayrılabilme hakları korunmuştur.¹⁰⁵

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne bağlı on beş birlik cumhuriyetinin Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan olmak üzere beşi Türk Cumhuriyeti idi. SSCB'de Birlik cumhuriyetlerine bağlı yirmi özerk cumhuriyet ve dokuz özerk bölge bulunmaktaydı. Bu özerk cumhuriyetlerin sekizi, özerk bölgelerin de dördü Türk kökenli idi.¹⁰⁶

¹⁰² I. V. Pogorelsky, *История Хивинской революции и Хорезмской народной советской республики 1917-1924 гг.*, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЛЕНИНГРАДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА, Leningrad, 1984, s.89.

¹⁰³ R. Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1952, s.457.

¹⁰⁴ 1923, Mayıs 1925 ve 1929'da kurulan cumhuriyetlerle birlik cumhuriyetlerinin sayısı 16'ya yükselmiştir. 1956'da Karelo-Fin Cumhuriyetinin tasfiyesiyle birlik sayısı 15'e düşmüştür. Bkz. Rusya Federal Arşiv Ajansı, 2 Kasım 2015. Erişim: 06.03.2024

<http://government.ru/en/search/?q=2015&dt.till=28.06.2024&dt.since=7.05.2012&sort=rel&type=>

¹⁰⁵ Josef V. Stalin, *Eserler-1938*, (Çev.: İsmail Yarkın), İnter Yayınları, İstanbul, 1990, C. 15, s.297; V. Nicholas Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, (Çev.: Figen Dereli), İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011, s.523.

¹⁰⁶ Başkurt Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı), Çuvaş Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı), Kabarda-Balkar Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı), Tatar Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı), Tuva Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı), Yakut Özerk Cumhuriyeti (Rusya'ya bağlıydı), Karakalpak Özerk Cumhuriyeti (Özbekistan'a bağlıydı), Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti (Azerbaycan'a bağlıydı), Gorno-Altay Özerk Bölgesi (Rusya'ya bağlı), Hakas Özerk Bölgesi (Rusya'ya bağlı), Karaçay Çerkez Özerk Bölgesi (Rusya'ya bağlı), Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (Azerbaycan'a bağlı) bkz, Elnur, Ağayev, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan*

Lenin Tüm halkların kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduğunu söylese de onun 1924'te vefatının ardından Komünist rejimin başına geçen Stalin merkeze bağlı bir yönetim geliştirmiştir. 1930'lu dönemlere kadar dil ve inanç konusunda toplumlara haklar verilip eşit olarak davranılıyor görünse de 30'lu dönemlerin sonuna doğru Rus milletinin imajı yükselmeye başlamıştır. Böylece Rus dilinin diğer cumhuriyetlerde zorunlu hâle getirildiği görülmektedir. Rusların, Sovyetler arasındaki 'Büyük Kardeş' rolü çeşitli yollarda dile getirilmiştir.¹⁰⁷ Stalin 24 Mayıs 1944'te subaylardan müteşekkil bir heyet huzurunda yaptığı konuşmasında Rusların önderlik edebilecek bir millet olduğu hususunda ısrarla durmuştur.¹⁰⁸

1924, 1936 ve Sovyetlerin son anayasası olan 1977 anayasalarında diğer halkların kendi kaderlerini tayin etme maddesi ve tüm halkların eşit olduğu maddesi belirtilse de Sovyetlere bağlı olan halklar bu haklarını kullanmamış veyahut haklarını kullanma imkânı kendilerine verilmemiştir.

1. 3. 8. Millî Azerbaycan Devleti (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti)

Azerbaycan Türkleri coğrafi konum itibarıyla Rus yönetiminden diğer Türk topluluklarına nazaran daha az etkilenmekteydi. Lakin XIX. yüzyıl sonlarına doğru Bakü petrolünün çıkarılmasıyla bölge hareketlenmiş ve Ruslar Bakü'ye 50 bin civarında Ermeni yerleştirmişlerdir.¹⁰⁹ Ermenilerin sürekli zenginleşmeleri durmadan artarken Azerbaycan Türkleri kendi öz kaynaklarını kullanamıyor ve bu sebepten gittikçe fakirleşiyorlardı. Bölgede kurulan 167 petrol şirketinin 55'i Ermenilerin himayesindeyken Türkler sadece 49 tanesini yönetebiliyordu. Tüm bu haksızlıkların yanında Rusların Ermeni toplumunu desteklemesi haksızlıkların zamanla düşmanca bir duruma evrilmesine sebep olmuştur.¹¹⁰

Taşnak çetelerine sahip olan Ermeniler karşısında belirli bir birlikteliği olmayan Türkler zayıf durumda kalmışlardır. Bu sebeple Ermeniler 1905 yılında bir Azerbaycan

Örneği, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.29.

¹⁰⁷ Sevinç Alkan, Özcan, Bir Sovyet Mirası Rus Azınlıklar, Küre Yayınları, İstanbul, 2005, s.11.

¹⁰⁸ Gerhard von Mende, Komünist Bloktaki Milliyet ve Mefkûre, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1966, s.90.

¹⁰⁹ Firuz, Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia (1905-1921), New York, 1951, s.16.

¹¹⁰ Tadeusz, Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1998, s.67.

Türkünü öldürme eyleminde bulunmuş ve böylelikle ilk çatışma başlamıştır. Ermeniler olayın devamında Türk köylerini basarak ağır kayıplar verdirmişler, Ruslar olayları engelleyebilme güçleri olmasına rağmen bir müdahalede bulunmamıştır.¹¹¹ Yaşanan olaylar Azerbaycan Türklerini de teşkilatlanmaya itmiş ve bir parti kurma gereği duymuşlardır. DİFAİ adıyla kurulan parti Azerbaycan Millî Hareketinin ön ayağı olmuştur. Lakin Ruslar partinin sadece Azerbaycan Türklüğünün haklarını koruduğunu iddia ederek partiyi kapatmışlardır. 1911 yılında Musavat Partisi kurulmuş ve bütün Azerbaycan Türkleri tarafından benimsenmiştir. Musavat Partisi 1917’de yaptığı kongrede sadece din birliğinin tek başına bir milleti teşkil edemeyeceğini, bunun yanında dil, kültür ve edebiyatın birleştirici gücüyle tek bir millet olan Türkleri bir araya getireceğini savunmuştur.¹¹²

Trans Kafkasya Federasyonunun işlevini kaybetmesiyle Müslüman temsilciler 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Millî Konseyini oluşturup Millî Misak olarak adlandırdıkları bir bildiri yayınlamışlardır.¹¹³ Hükûmet başkanlığını Fethali Han Hoyski’nin yaptığı, yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu ve geçici merkezinin Gence olduğu bir devlet kurduklarını ilan edip bunu dönemin önemli devlet hükûmetlerine bildirmişlerdir.¹¹⁴

Azerbaycan hükûmeti olası tehditlere karşın Türkiye devletiyle ikili anlaşma imzalamış ve bu anlaşma çerçevesinde Türkiye Azerbaycan’a siyasal ekonomik ve askerî yardım konusunda güvence vermiştir. Ekim devrimiyle iktidarı eline alan Bolşevikler her ne kadar tüm halkların kendi kaderini tayin etme hakkının olduğunu söylese de önemli petrol geliri elde ettiği Azerbaycan topraklarının hür olmasını kabul etmemiş ve Ermeni çetecilerle işbirliği yaparak Azerbaycan Türklerine karşı saldırılarını arttırmıştır. Bunun üzerine Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı hükûmetine yardım talebinde bulunmuş ve bu istek hemen kabul görmüştür.¹¹⁵ Nuri Paşa komutasında Azerbaycan’a gönderilen Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918 yılında Bolşevikleri hezimete uğratarak Bakü’yü kurtarmıştır.¹¹⁶

¹¹¹ Firuz, Kazemzadeh, *The Struggle...*, s.19.

¹¹² Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1993, s.34-35.

¹¹³ Tadeusz, Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s.69.

¹¹⁴ Hüseyin, Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Halk Yayınları, İstanbul, 1975, s.261.

¹¹⁵ A. Nimet, Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1970, s.669-670.

¹¹⁶ Hüseyin, Baykara, *Azerbaycan İstiklal...*, s.260-268.

30 Ekim 1918 tarihinde Türkiye devletinin Mondros Mütarekesini imzalamasının akabinde Türk ordusu Azerbaycan topraklarını boşaltmak durumunda kalmıştır. Türk ordusunun bölgeyi terk etmesiyle Bolşevik ve Ermeniler tekrar saldırılara başlamış ve Azerbaycan Türklerinin ağır kayıplar vermelerine sebep olmuştur. Azerbaycan hükûmeti istiklallerini muhafaza edebilmek adına çeşitli adımlar atsa da bir sonuç alamamış, Ermeni çeteciler sürat arttırarak Türkiye Türklerine de saldırmaya başlamışlardır. Ankara hükûmeti doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'yı durumla ilgili görevlendirmiş, bunun üzerine Türk kuvvetleri Ermeni çetecilere ağır darbeler vurarak katliamların önüne geçmiştir.¹¹⁷

Bolşevik yönetimi Azerbaycan topraklarını işgal etmek için iki yol benimsemiş; bunlardan birincisi Azerbaycan halkının içinden Bolşevik fikirlerini benimseyen birilerini bularak kendi emelleri uğrunda kullanmak, bir diğeri ise Azerbaycan topraklarında olan olayları fazlasıyla abartarak karışıklık çıkarmaktır. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan komünistleri Rusya'dan almış oldukları talimat ile bir bildiri yayınlarak Devrimci Musavat iktidarının yıkıldığını ilan etmişler ve bir ihtilal komitesi kurmuşlardır.¹¹⁸ İhtilal komitesi Azerbaycan Hükûmetine bir ültimat vererek hükûmetin kendilerine devredilmesini, aksi takdirde parlamentoyu basacaklarını bildirmişler; bunun üzerine Azerbaycan hükûmeti 27 Nisan 1920 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Azerbaycan Türklerinin 2 yıl kadar sürdürdükleri bağımsızlıkları kendi içlerinden olanların vesilesiyle son bulmuş, Musavat Partisi lideri ve kurucu cumhurbaşkanı sayılan Mehmet Emin Resulzade gibi Azerbaycan aydınları ülkelerini terk etmek durumunda kalmıştır.¹¹⁹

Azerbaycan Bolşevikleri Rusların desteğiyle 28 Nisan 1920 tarihinde Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuş lakin bu oluşum 2 yıl kadar varlığını sürdürmüştü, akabinde 12 Mart 1922 tarihinde Bolşevik yönetiminin emriyle Gürcistan ve Ermenistan'ın da içinde yer aldığı Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edilmiştir.¹²⁰

¹¹⁷ Mehmet, Saray, *Azerbaycan Türkleri...*, s.37.

¹¹⁸ Mirza, Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi-Musavat Partisi Tarihi*, Berlin, 1938, s.135.

¹¹⁹ Tadeusz, Swietochowski, *Müslüman Cemaatten..*, s.241.

¹²⁰ Mehmet, Saray, *Azerbaycan Türkleri...*, s.44.

II. BÖLÜM

XX. YÜZYILDA BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ

2. 1. Millî Mücadeleye Kadar Türkistan'da Kurtuluş Hareketleri

Türkistan'da Rus hâkimiyetine karşı verilen bağımsızlık mücadeleleri, Türkistan'ın işgalinden başlayarak tam bağımsızlığın alındığı Sovyetlerin yıkılışına kadarki süreçte 4 ana devirden meydana gelmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde 1. 2. ve 4. devirlerden kısaca bahsedilip Millî Mücadelenin yaşandığı 3. devir detaylarıyla aktarılacak ve çalışmamızın ileriki aşamalarında bağımsızlığa giden 4. devir de detaylarıyla verilecektir.

Birinci Devir: Rus istilasının başladığı 1717 yılından başlayarak 1895 yılına kadar devam eden ve Türkistan'a yabancı hâkimiyetinin yerleşmesine kadar süren 178 yıllık zamanı kapsar. Bu devirde Türkistan Hanlıkları olan Hive, Buhara, Hokand hanlıkları Rus istilasına karşı topraklarını savunmuş, bunun yanında Türkistan'da bölgesel ayaklanmalar da meydana gelmiştir.¹²¹

Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmeye başlanan Türkistan'da ilk bağımsızlık hareketi, 1783 yılından başlayıp 1798 yılına dek devam eden Küçük Cüz Başbuğu Sırım Batır'ın başlatmış olduğu harekettir. Sırım Batır Rus yanlısı Nur Ali'nin Han seçilmesi üzerine harekete geçmiş, 1783 yılında Rus kuvvetlerini bozguna uğratarak Rusları anlaşmaya ikna etmiştir. Sırım Batır'ın ilk ayaklanmasından sonra 1837'de Kine Sarı Han, 1875 yılında Pulat Han ve Abdurrahman Aftabacı önderliğinde Rus baskılarına, bölgesel başkaldırıları meydana gelmiş olsa da uzun süreli sonuçlar alınamamış ve Rus hâkimiyeti bölgede gittikçe artmıştır.¹²²

İkinci Devir: Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki hâkimiyet dönemine tekabül eden safhadır. Bu dönemde çıkan millî isyanlar Çar rejimini oldukça yıpratmış olsa da sonuç odaklı bakıldığında Türkistan halkına yine de bağımsızlık getirmemiştir. 1898 Andıcan ve 1916 Genel Türkistan ayaklanmaları devrin en önemli sayılacak ayaklanmalarıdır.¹²³

¹²¹ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987, s.173.

¹²² Joseph Castagne, *Türkistan...*, s.73-76.

¹²³ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın...*, s.173.

Fergana bölgesinde pamuk ekim alanlarının çoğalması pamuk ziraatını arttırmış, bölgenin zenginliği dikkatleri üzerine çektiği için iktisadi haksızlıklar ve tefecilik çok yüksek seviyelere ulaşmıştır. Kırgız Türklerinin topraklarına Rusların yerleştirilmesi halkın tepkisine yol açmış ve bir isyan zemini oluşturmuştur.¹²⁴ Dukçi İşan adıyla bilinen Muhammed Ali Sabıroğlu'nun iki yıllık örgütlenme çalışmaları sonucunda 100 kadar kişi ile 1500 askerin bulunduğu Rus garnizonuna 17-18 Mayıs gecesi saldırı düzenlenmiş lakin Türk milislerin çoğu şehit edilmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasının akabinde olayla bağlantılı olarak nitelendirilen altısı ayaklanma lideri olan 380 kişi idama mahkûm edilmiştir.¹²⁵ Bu ayaklanma kolaylıkla bastırılmış olsa bile Rus Saltanatının imajını sarsmış ve Türkistan'da hâlâ bağımsızlık arzusunun bitmediğini göstermiştir.¹²⁶ Bir diğer önemli isyan da 1916 yılında Rus Çarının bu zamana kadar askere alınmayan Türkistan halkından cephe gerisi hizmeti için işçi talebinde bulunması üzerine Türk aydınları ve önderlerinin bir toplantı düzenleyerek protesto yapılmasını ve Türkistan için hürriyet talep edilmesini kararlaştırması neticesinde gerçekleşmiştir.¹²⁷ Yapılan gösterilerde Rusların halka ateş açması üzerine Türkistanlılar da onlara ilkel araçlarla saldırmış ve isyan patlak vermiştir. 18 Temmuz'da Urgut'ta, 20 Temmuz'da Dağbit kasabasında, 26 Temmuz'da Cizzak'da ayaklanmalar başlamış, İşan Kasım Hoca'nın Cihat ilanı ile ayaklanma başka bir boyut alarak neredeyse tüm Türkistan'a yayılmıştır.¹²⁸ Kanlı müdahaleler sonucu ayaklanma bastırılmış, Kazak Türklerinin kaybı 673.000'i bulmuştur. Çarlık rejimi ayaklanmayı durdurmuş olsa bile bu olay kendi yıkılışlarını hızlandırmıştır.¹²⁹

Dördüncü Devir: 1918-1934 yılları arasında cereyan eden Millî Mücadele yıllarının akabinde 1935 yılından başlayarak 1980 yılına kadar süregelmiştir. Komünist parti çatısı altında varlığını muhafaza eden Türkistanlı milliyetçilerin Türkistan yararına faaliyetlerinin sürdürülmesinin engellenmeye çalışıldığı, Sovyet Rusya'nın devlet ve komünist partisinin milliyetçilerden ve düşmanlardan temizlenmesi siyasetini yürüttüğü devirdir. 1937-1939 tarihleri arasında iki milyona yakın Türkistanlı Sovyetler tarafından

¹²⁴ Joseph Castagne, *Türkistan...*, s.77.

¹²⁵ Evgraf Federov, *Orta Asya'da Milli-İnkılabi Hareket Tarihi*, Taşkent, 1925, s.28.

¹²⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.190.

¹²⁷ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli...*, s.18-19.

¹²⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.208.

¹²⁹ Joseph Castagne, *Türkistan...*, s.79.

hapsedilmiş, önde gelen kişiler ise idam edilmiştir.¹³⁰ 1939 yılından sonra Türkistanlıların Sovyet ordusuna alınmasıyla birlikte bilinçli olarak Rus-Alman savaşında ön cephelere gönderilen Türkistanlılar, Ruslar için savaşmak istemeyerek Alman saflarına geçmişlerdir. Alman kuvvetlerine bağlı Türkistan millî ordusu adı altında bir lejyon oluşturulmuş ve bu kuvvet Ruslara karşı Türkistan hürriyeti için savaşmıştır.¹³¹ 1950-1970 yılları arasında Türkistanlıları İslamiyet'ten uzaklaştırmak adına faaliyetler yürütülmüş hatta bu çalışmalar Gorbaçov döneminde bile etkin olmuş, bu devirde 7000'den fazla Türkistanlı bir şekilde Komünist partiden uzaklaştırılarak çeşitli cezalara çarptırılmıştır.¹³²

Çalışmamızın asıl bölümü olan 3. devir Türkistan'da Sovyet rejiminin etkisinin tam manasıyla başladığı dönemi kapsar. Kurulan Türk cumhuriyetlerinin ilk olarak Sovyet yönetimi tarafından kabul edilip daha sonra tekrar ilhak edilmesi ve Türkistan'ın Sovyet cumhuriyetleri vasıtasıyla 5 parçaya bölünmesi, yaşanan bu hadiseler üzerine verilen millî mücadele dönemi aşağıda detaylarıyla verilecektir.

2. 2. Türkistan Millî Mücadelesi (Basmacı Harekâtı)

Kokand merkezli Türkistan Millî Hükûmetinin kurulması üzerine 10 Aralık 1917 tarihinde Dördüncü Bölge Müslümanları Kongresi açılmış, hükûmet üyelerinin tamamının Müslüman aydınlardan oluşması Bolşevik olmayan Rus ve Türk halkını sevindirmiştir. Taşkent'te muhtariyetin kuruluşunu kutlamak için 13 Aralık günü yapılan gösterilerde Kızıl ordu ve göstericiler arasında çatışma patlak vermiştir. Taşkent'te bulunan muhtariyetçi hareketi bertaraf eden Sovyetler yönünü Hokand'a çevirmiş, Hokand hükûmeti onlara karşı koymak için gerekli güce ve teçhizata sahip olmadığından Sovyetlere karşı silah bırakmayan gruplardan yardım istemiştir.¹³³

Eski polis şefi olan ve Sovyetlere karşı silah bırakmamış Ergaş, Polis Şefi manasına gelen Korbaş rütbesini alarak hayatta kalan müdafilerin başına geçmiş ve Hokand çevresine çekilmişlerdir. Sovyetlere karşı verilen mücadelenin başına Ergaş'ın geçmesiyle Sovyetler ona Basmacı (Haydut) demeye başlamışlardır. Harekâtı başlatanlar

¹³⁰ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın...*, s.174.

¹³¹ Latif Çelik, II. Dünya Savaşı Döneminde Nazi Almanya'sı Tarafından Kurulan Türkistan Lejyon Ordusunun Savaşa Etkileri, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C.118, S.232, s.60-65.

¹³² Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın...*, s.175.

¹³³ Joseph Castagne, *Türkistan...*, s.93.

kendilerine ‘İstiklal savaşçısı’ veya ‘Mücahit’, yapılan harekâta ise ‘Korbaşı Harekâtı’ adlarını verseler de Rusların dünya siyaset ve akademisindeki etkisiyle Türkistan millî kurtuluş harekâtı ‘Basmacı Harekâtı’ olarak anılmaya başlanmış ve dünya tarihine Basmacı Harekâtı olarak geçmiştir.¹³⁴ Hedefleri Türkistan’ı Bolşevik hâkimiyetinden kurtarmak olan Basmacılar, ayaklanmayı 1918 Mart sonlarında Fergana bölgesinin tamamına yaymıştır.¹³⁵

Basmacılar ayrı bölgelerde ayrı ayrı grupların teşekkülünden meydana gelmiştir. Korbaşı rütbesi taşıyan basmacı liderlerin çevresinde hareket eden gruplar, kendi başlarına hareket ediyor ve kendi askerleri için halktan vergi ve erzak topluyorlardı.¹³⁶ Tek bir merkezden yönetilmeyen birliklerin Korbaşılar çevresinde belirli bir hiyerarşik düzenleri ve her bir Korbaşı’nın kurmay heyeti, askerî eğitimcileri ve atlı süvari birlikleri bulunmaktaydı. Sovyetlerin sahip olduğu teknoloji ve teçhizata sahip olmayan Basmacılar, Türkistanlı aydınlar ve halk tarafından finanse edilmekteydi.¹³⁷ Harekâtın ilk iki yılında Beyaz Ordu ile yapılan mücadeleden dolayı Basmacılara karşı yeterince güçlü bir müdahale gösteremeyen Bolşevikler, onlarla ilgili yapılacak mücadeleyi yerel yetkililere bırakmıştır.¹³⁸ Beyaz Ordu generali Kolçak’ın yenilmesiyle birlikte Sovyetler dikkatini bu tarafa çevirmiş, 13 Ağustos 1919 tarihinde Frunze komutasında Türkistan cephesi kurulmasını ve 1., 4., 9. ve 11. orduların bölgeye sevk edilmesini kararlaştırmışlardır.¹³⁹ Kızıl Ordunun bölgeye gelmesi millî mücadeleyi olumsuz etkilemiş, 4 Mart 1920 tarihinde harekâtın liderlerinden Mehmet Emin Beg¹⁴⁰ yenilerek Bolşeviklerle anlaşma imzalamak zorunda kalmış ve teşkil ettiği Fergana hükûmeti Sovyetler tarafından dağıtılmıştır.¹⁴¹

Türkistan komisyonunun yaptığı çalışmalar neticesinde Bolşevik yönetimi Türkistan’a tahıl sevk etmiş, Türkistan Komünist Partisi Ağustos 1921 tarihinde teslim olan Basmacılar için genel af tayin edileceğini ve yeni ele geçen bölgelerde arazi

¹³⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.275-276.

¹³⁵ Baymirza Hayit, *‘Basmacılar’ Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, TDVA, Ankara, 1997, s.4.

¹³⁶ Abdulkadir Donuk, *Basmacı Harekâtı*, TDVA, C.5, İstanbul, 1992, s.108.

¹³⁷ Musa Gümüş, *Türkistan’da Vatan Müdafaacıları: Korbaşılar Harekâtı ve Enver Paşa*, Tarih Okulu Dergisi, S.XXIV, 2015, s.660.

¹³⁸ Martha Olcott, “The Basmachi or Freeman’s Revolt in Turkestan 1918-24”, *Soviet Studies*, C. 33, S.3, 1981, s.356.

¹³⁹ Musa Gümüş, *Türkistan’da Vatan...*, s.664.

¹⁴⁰ Mehmet Emin Beg’in yaptığı bu anlaşma, hainlikle itham edilerek öldürülmesine neden olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Ali Bademci, *Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975, s.311-313.

¹⁴¹ Abdulkadir Donuk, *Basmacı Harekâtı...*, s.108.

taksimâtı yapılacağını duyurmuştur. Politbüro ve Türkistan Komisyonu üyesi olan Tomsky'nin Türkistanlıların Bolşevikleri din düşmanı olarak gördüğünü ve bu sebeple bazı tavizler verilmesi gerektiğini savunması üzerine Ekim 1921 tarihinde şeriat mahkemeleri yeniden faaliyet göstermeye başlamıştır.¹⁴²

Lenin'in girişimleriyle Fergana Vadisi'ndeki basmacılara karşı savaşmak üzere kurulan Kazan-Tatar tugayı, millî mücadele saflarında olanları zor duruma düşürmüştür. Zira bu tugaya mensup olanların Türk ve Müslüman olması ve içlerinde bulundurdıkları sözde din adamlarının verdiği sahte fetvalar basmacı saflarında bulunan bazı grupların Bolşevik saflarına geçmesine neden olmuştur.¹⁴³

1920 yılının başından beri özellikle Türkiye meselelerini görüşmek için Moskova'da bulunan Enver Paşa, Buhara'ya Moskova hükûmetinin elçisi olarak gelmiş lakin burada Türkistan'ın kurtuluşu için mücadele etme kararı alarak millî mücadelenin başına geçmiştir.¹⁴⁴ Paşa'nın önderliğinde mücadele en güçlü hâline ulaşmış ve Enver Paşa 19 Mayıs 1922 tarihinde Sovyet hükûmetine bir muhtıra göndererek Kızıl Ordu'nun derhal Türkistan'ı terk etmesini istemiştir.¹⁴⁵ Bütün Türkistan'ı işgal etme niyetinde olan Bolşevikler bu teklifi kabul etmeyerek millî mücadelenin lideri olan Enver Paşa'ya 4 Ağustos 1922 tarihinde suikast düzenlemişlerdir. Enver Paşa'nın şehadeti millî mücadelenin bitmesine sebep olmamış ve mücadeleler 1931 tarihine kadar devam etmiştir.¹⁴⁶ 12 Haziran 1931 tarihinde Korbaşı İbrahim Beğ Bolşeviklere karşı son büyük savaşı vermiş, yaşanan çatışmalarda İbrahim Beğ yaralanmış ve hemşerilerinin ihaneti üzerine 23 Haziran 1931 tarihinde Ruslar tarafından yakalanarak idam edilmiştir. Bu mücadelenin akabinde Basmacılar Harekâtı küçük birliklerle devam etmiş ve Bolşeviklerin, kontrolü tümüyle sağlamaları 1934 yılını bulmuştur.¹⁴⁷

¹⁴² Martha Olcott, "The Basmachi...", s.357.

¹⁴³ Baymirza Hayit, 'Basmacılar'..., s.101.

¹⁴⁴ Joseph Castagne, *Türkistan...*, s.119-121.

¹⁴⁵ Tekin Erer, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, Mayataş Yayınları, İstanbul, 1971, s.121.

¹⁴⁶ A. Necati Akgür, Enver Paşa'nın Doğumu ve Ölüm Günleri, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, 1991, Nr.52, S.16, s.20.

¹⁴⁷ Ayrı bölgelerde adı geçen liderler 1934 yılına kadar mücadelelerine devam ettiler: Fergana bölgesinde Nasırhan Tora; Garm bölgesinde Fazıl Mahsum; Siri Derya bölgesinde İşan İsahan; Yangı Bazar bölgesinde Gafur Beğ, Rauf Tuğ Safa, Kamil Korbaşı, Müsülmankul, Taşmat Beğ, Halil Hadi, Mevlan Beğ; Faizabad bölgesinde Molla Ziyauddin, Molla Şakir, Pirnazar; Yahnab Vadisinde Nazar Beğ, Rahmankul, Lakayda Ali Merdan Datha Babacan, Şah Hasan, İbrahim Korbaşı; Belcuvan bölgesinde ise Egamberdi, Kurgan Beg, Annakul, Ernazar, Kurartık, Ali Pehlivan, Molla Said İsmetullah Nurbaba, Molla Şerif. Detaylı bilgi için bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s.285.

Türkistan'ın işgalinden süregelen tüm sorunlar ve ikinci plana atılma durumu Bolşevik devrimiyle Türkistan halkına umut vermiş lakin yeni yönetim de çarlık stratejilerini uygulamaya devam etmiştir. Dönem dönem başkaldırıları olsa da 1918 yılında bağımsızlık hareketleri tüm Türk bölgelerine sıçramış ve millî mücadele zarurî hâle gelmiştir. Stalin'in, sömürücü sınıfı tekrar kurmak gayesiyle Molla'lar tarafından başlatıldığını söylediği,¹⁴⁸ Basmacı (Haydut) diye göstermeye çalıştıkları, öz vatanlarında bağımsızlığını isteyen halktan başkası değildir. Lakin Rusların dünya toplumu üzerindeki manipülasyonları ve yaşanan olayların belgelerini taraflı yayınlamaları, bağımsızlık mücadelesinin gayesinin yönünün çarpıtılmasına neden olmuştur. Türklerin ortak bir teşkilat bünyesinde toplanamaması, gerekli silah ve maddî güce sahip olmamaları ve kendi içlerinden olanların ihaneti neticesiyle harekât başarıya ulaşamamış olsa da ilerideki bağımsızlık sürecinin temel taşı atılmış olup Türk devletlerinin SSCB'den ayrılma sınırlarının çizilmesine vesile olmuştur.

2. 3. Cedidcilik

Buhara medreseleri XVI. yüzyıla kadar bütün ilimlerin tatbik edildiği devrin ilim merkezlerindendir. XVI. asrın sonunda Mirzacan Şirazi'nin medresenin başına geçmesiyle işler felakete sürüklenmiş ve medreselerde beşerî ilimler yasaklanarak sadece dinî eğitimler verilmeye başlanmıştır. Asrın sonuna doğru bu uygulama Türkistan'ın diğer bölgelerindeki medreselere de sıçramış ve yetiştirilen öğrencilere fayda vermemeye başlamıştır. Lakin tüm bunlara karşın dinî eğitimin yanında beşerî eğitimin de alınmasını savunan yenilikçi gruplar da varlığını korumuştur.¹⁴⁹

XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan'da çok sayıda mektep ve medrese varlığını devam ettirmekteydi. Tatarların öncülüğünde etki alanı büyüyen İslam'la birlikte mektep ve medrese sayısı çoğalmış ancak verilen eğitim çağa ayak uyduramadığından yetersiz kalmıştır. Türkistan'da açık bir şekilde yenilenmeye ihtiyaç duyulsa da eskiye bağlı kalmak isteyenlere (Kadimciler) karşı çağa ayak uydurarak mevcut kurumları

¹⁴⁸ J. V. Stalin, *Eserler Cilt 5*, İnter Yayınları, İstanbul, 1990, s.148.

¹⁴⁹ Darhan Kadyraliyev, *Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, s.46.

iyileştirmek ve Türkistan halkına kendi benliklerini hatırlatıp onları esaretten kurtarabilmek için yenilikçiler (Ceditçiler) ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰

1881 yılında İsmail Gaspıralı Akmesic'te *Rusya Müslümanları* adıyla medreselerin ve mekteplerin ıslah edilmesi ve dinî ilimlerin yanında beşerî ilimlerin de okutulması gerektiğini savunan toplam 17 başlıklı bir eser yayımlamıştır. Böylelikle Ceditçiliğin temel taşlarından biri olan yeni usulde mektebin, esas ve usulleri ortaya konmuştur. Türkistan halkını devrin eğitim seviyesine ulaştırmak ve millî benliğini hatırlatmak üzere ilk Usul-i Cedit Okulu Bahçesaray'da uygulanmaya koyulmuştur. Yeni açılan okulun Cedit ismini almış olması, Türk Dünyasındaki tüm reformculara isim babalığı yapmasını sağlamış ve tüm reformcuların kendilerini Cedit olarak anmasına vesile olmuştur.¹⁵¹ Açılan okul sayesinde eğitim gören öğrenciler çok kısa sürede okuma-yazma öğrenince yeni usulde eğitim, XIX. yüzyılın sonlarında neredeyse Türkistan'ın tamamına yayılmıştır. 1910-1915 arası Türkistan Genel Valiliği topraklarında 100'e yakın, Buhara emirliğinde ise 57 cedit okulu açılmış ve hizmet vermiştir. 1918 yılının son çeyreğinde Türkistan'da 328 Cedit Okulu faaliyete geçmiştir.¹⁵² Cedit okullarının eğitim sistemine yenilik getirmesi, halkın aydınlanmaya başlaması ve beşerî ilimlerin tahsil edilmesi Ulemayı rahatsız etmiş ve girişimleri neticesinde okullar, resmî makamlar tarafından kapatılmıştır. Gelişen olayların üzerine Semerkant Ceditçiliğin merkezi hâlini almıştır.¹⁵³ Cedit Okullarının açılması ve devam etmesi konusunda liderlik eden İsmail Gaspıralı sadece eğitim alanında değil, çıkartmış olduğu *Tercüman* gazetesiyle basın faaliyetleri de yürütmüş, 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' şiarını tüm hatlarıyla uygulamaya çalışmıştır. Basın faaliyetleriyle Kazan'dan, Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar fikirlerini ulaştırmış ve Türklerin birliği hususunda çalışmalar yürütmüştür.¹⁵⁴ Gaspıralı'nın başlatmış olduğu bu mücadele daha da güçlenmiş ve yönetim tarafından kapatılan her okul, dergi ve gazetenin yerine yenileri açılarak Müslümanların bir araya gelmeleri ve ortak bir bünyede toplanmaları hususu üzerinde durulmuştur. Ceditçiler sadece bunlarla da sınırlı kalmamış, başta Türkiye olmak üzere çeşitli yerlere öğrenciler

¹⁵⁰ Ebubekir Güngör, Türkistan'da Fikir Akımları Ceditçilik Türkçülük İslamcılık, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.50.

¹⁵¹ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa...*, s.25.

¹⁵² Mederbek Kadyrov, Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri, Dini Araştırmalar, C.17 S.45, s.160-170.

¹⁵³ Darhan Kydyraliyev, Türkistan'da Cedidcilik..., s.103.

¹⁵⁴ Cihan Çakmak, İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimi Üzerindeki Etkisi, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi C.11 S.4, s.284-293.

göndermişlerdir. Bolşevik ihtilalinin yaşanmasıyla Türkiye'ye gelen öğrencilerin çok az bölümü Türkistan'a geri dönebilmiş, geri kalanlar genç cumhuriyetin kuruluşunda hizmet etmiş ve Bolşeviklere karşı mücadelelerini buradan yürütmüşlerdir.¹⁵⁵

İsmail Gaspıralı'nın yanında XX. yüzyılda Ahmet Baytursunoğlu, Mahmut Hoca Behbudi, Münevver Kari, Mir Yakup Dulat, Abdurrauf Fıtrat gibi şahsiyetler de Ceditçilik faaliyetlerinin önde gelen isimleri olmuşlardır.¹⁵⁶

2. 4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Dağılma süreci

11 Mart 1985 tarihinde SSCB'de Gorbaçov rejimi başlamıştır. Gorbaçov Sovyetlerin içinde bulunduğu karmaşa ve giderek artan sorunların düzeltilmesi için yeniden bir yapılanmaya ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiştir. 15 Ekim'de hızlandırma adını verdiği taslak metni ilan etmiş ve metinde mevcut teçhizatların yenilenmesi, millî gelirin 15 yıl gibi bir sürede en az iki katına çıkarılması ve iş gücünün kuvvetle artırılması gerektiğini savunmuştur. Gorbaçov reformları merkeziyetçi kontrol ağını yumuşatmış, bu da ulusalcı grupların kimlik hareketleri çevresinde birleşmesine ve SSCB'nin çöküşüne zemin hazırlamıştır. Gorbaçov tarafından başlatılan Glastnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) reformlarının merkezî otoriteyi zayıflatarak ortaya çıkmasına neden olduğu ulusalcılık fikri sonucunda, Sovyet yönetimi altındaki neredeyse tüm devletlerde sorunlar baş göstermeye başlamıştır.¹⁵⁷

1980'li yılların sonuna doğru Ermeniler dağlık Karabağ bölgesinde hak iddia ederek Azerbaycan Türklerine karşı tepki ve baskılarını arttırmışlardır. Yaşanan olaylar dağlık Karabağ sınırları içerisinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin zorunlu göç etmelerine sebep olmuştur. Yaşanan olaylara karşı yapılan müdahalenin zayıf olması 1988 yılının sonlarına doğru Azerbaycan'ı 170.000 Ermeni'nin, Ermenistan'ı ise 130.000 Türk'ün terk etmesine mecbur bırakmıştır.¹⁵⁸

Milliyetçiliğin yükselmesiyle Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı olan Abhaz Özerk Cumhuriyeti de haklarının Gürcüler tarafından yendiğini ve

¹⁵⁵ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa...*, s.27.

¹⁵⁶ Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.251.

¹⁵⁷ Nicholas V. Riasanovsky Mark D. Steinberg (çvr: Figen Dereli), *Rusya Tarihi...*, s.649-654.

¹⁵⁸ Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, Sinalle Yayınları, İstanbul, 1998, s.132.

Gürcülerden ayrılıp bağımsız bir Sosyalist Cumhuriyet olmaları gerektiğini savunarak Tiflis'te mitingler düzenlemiş, basının Sovyet rejiminin otorite boşluğundan yararlanarak olayları kızıştırmasıyla problem ciddi boyutlara evrilmiş ve yapılan müdahalelerde can kayıpları yaşanmıştır.¹⁵⁹

Gorbaçov inkılaplarıyla ortadan kalkmaya başlayan baskıcı rejim dinî konularda da hareketlenmeyi sağlamış, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Sovyet baskısından mustarip olan din adamları ön plana çıkmaya başlamıştır. 1989 tarihinde KGB'nin (Sovyet Gizli Polis Teşkilatı) de kışkırtmalarıyla Margilan şehrinde yapılan beyanatta “Özbekistan sadece Özbekler içindir” sloganı ortaya atılmıştır.¹⁶⁰ 20 Mayıs 1989 tarihinde Özbekistan'ın Kuvasay ilinde Özbek ve Ahıska gençlerinin arasında başlayan tartışma yerini kanlı çatışmalara bırakmış, bu olay çok kısa süre içerisinde tüm Fergana'ya yayılmıştır. Tahminlere göre yaşanan olaylarda 60.000 Ahıska Türkünün bir kısmı ölmüş, bir kısmı da sürgün edilmiştir.¹⁶¹

Sovyetler Birliği'ne en son dâhil olan ve nüfus bakımından en küçük olan Baltık ülkeleri (Letonya, Litvanya, Estonya) yaşam standartları ve gelişmişlik düzeyi bakımından diğer Sovyet cumhuriyetlerine nazaran daha gelişmişlerdir. Sovyet yönetiminin zayıflamasıyla bu ülkelerde de siyasi gelişmeler yaşanmış ve kurulan halk cepheleri 1990 tarihinde yapılan yüksek şûra seçimlerinde Komünistlere karşı zaferler elde etmişlerdir. İlk icraat olarak 1940 yılında Sovyetler Birliği'ne katılmalarının hukuki dayanağının olmadığını ve geçersiz sayılması gerektiğini dile getirmişlerdir. 11 Mart 1990 tarihinde Litvanya tam bağımsızlık ilan etmiştir. Estonya ve Letonya'da da gelişmeler benzer şekilde olmuştur. Temmuz 1990 tarihinde Ukrayna'da başa gelen yeni hükûmet, tam bağımsızlık ilan ederek Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin tüm devlet işlerinde bağımsız olduğunu dile getirmiştir.¹⁶²

Temmuz 1990 yılında Beyaz Rusya tarafından da çok ses getiren bir egemenlik bildirisi ilan edilmiş lakin SSCB'nin tam yıkılışının habercisi olacak olan bildiri, Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti'nden gelmiştir. Rus hükûmeti, merkez Sovyet yönetimini Rus halkının gelişiminin önündeki en büyük engel olarak nitelendirerek diğer

¹⁵⁹ Mete Taşkın, Bağımsızlığından Sonra Gürcistan Türkiye İlişkileri (Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006, s.41-45.

¹⁶⁰ Emil Şadıhanov, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri, Istanbul Journal Of Sociological Studies, S.33, 2011, s.1-22.

¹⁶¹ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2001, s.81.

¹⁶² Nicholas V. Riasanovsky Mark D. Steinberg (çevr: Figen Dereli), Rusya Tarihi..., s.654.

ulusların bağımsız olmaları gerektiğini savunmuştur. Bu görüşlerinin sebebi muhtemelen diğer halklara tanınan yerel kurum hakkının Ruslara tanınmamış olmasıdır.¹⁶³

Gorbaçov'un tüm ulusların egemenliğinin garanti edilmesi gerektiği sonucunun çıktığı yeni birlik anlaşması Sovyetler Birliği'ne bağlı olan kişilerin son safhaya gelmesine neden olmuş ve Devlet Acil Durum Komitesi (GKChP) 19 Ağustos tarihinde Gorbaçov'u yazlık evinde tutuklayarak görevden el çektirmiştir. Boris Yeltsin gibi cumhuriyet hükûmet yetkilileri yapılan darbeye karşı ciddi direniş göstermiş ve düzensiz yapılan darbe 3 gün içinde çökmüştür. Başarısız darbe girişiminden sonra Gorbaçov görevine dönmüş olsa da girişimin hemen üzerine Baltık cumhuriyetleri tam bağımsızlıklarını ilan etmiş ve SSCB bu devletlerin bağımsızlıklarını resmen tanımak zorunda kalmıştır.¹⁶⁴

Yeltsin hükûmeti komünist partisine ait olan yerlere el koyarak partiyi yasa dışı ilan etmiş ve 9 Aralık günü Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya cumhuriyetlerinin liderleri toplanarak SSCB'nin dağıldığını ve yerine daha zayıf bağlarla birbirine bağlanmış Bağımsız Devletler Topluluğunun kurulduğunu ilan etmişlerdir. İlerleyen günlerde diğer cumhuriyetler de bağımsızlığını ilan etmiş ve Gorbaçov 25 Aralık 1991 tarihinde artık mevcudiyeti kalmayan bir devletin liderliğinden istifa ederek SSCB dönemini resmen kapatmıştır.¹⁶⁵

Ekim 1917 devrimiyle başlayan Bolşevik rejimi hızlı bir şekilde 1922 yılında yeni bir devlet ve siyasi otorite olarak boy göstermiş, verilen siyasi ve askerî mücadeleler sonucunda zaman içerisinde bünyesinde 15'e kadar sosyalist cumhuriyet barındırmayı başarmıştır. Lakin birliğe dâhil olan halkların bağımsızlık arzuları, siyasi ve ekonomik sıkıntılar tamamen ortadan kaldırılamamış ve nihayet "11 Mart 1990'da Litvanya, Mayıs 1990'da Letonya, 9 Nisan 1991'de Gürcistan, 20 Ağustos 1991'de Estonya, 24 Ağustos 1991'de Ukrayna, 25 Ağustos 1991'de Beyaz Rusya, 27 Ağustos 1991'de Moldova, 31 Ağustos 1991'de Özbekistan ve Kırgızistan, 9 Eylül 1991'de Tacikistan, 23 Eylül 1991'de Ermenistan, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan, 27 Ekim 1991'de Türkmenistan, 16 Aralık 1991'de Kazakistan'ın" birlikten ayrılmasıyla SSCB tarih sahnesine çok hızlı

¹⁶³ Nicholas V. Riasanovsky Mark D. Steinberg (çevr: Figen Dereli), Rusya Tarihi..., s.658.

¹⁶⁴ Christine Gray, "Self-Determination and the Breakup of the Soviet Union", Yearbook of European Law, C.12, Sayı.1, 1992, s.468.

¹⁶⁵ İtir Aladağ, "SSCB Sonrası Antlaşmalarda Halefiyet Sorunu", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi S.19, 2008, s.135.

çıkıldığı gibi aynı sonu yaşayarak tarih sahnesinden yine çok hızlı bir şekilde çekilmiştir.¹⁶⁶ Çalışmamızın ileriki aşamalarında SSCB yönetiminden ayrılarak bağımsızlık kazanan 5 Türk devletinin bağımsızlık süreçleri geniş çaplı ele alınacak ve yeni cumhuriyetler hakkında bilgi verilecektir.

2. 5. Türkistan Türk Devletlerinin Bağımsızlık Süreçleri

2. 5. 1. AZERBAYCAN

Türkistan coğrafyasında bulunmadığı hâlde çalışma alanımız içerisinde olan yegâne devlet Azerbaycan Cumhuriyeti'dir, bunun sebebi şüphesiz Bolşeviklerin demir perdesine takılmış olmasıdır. Azerbaycan Türkleri 28 Mayıs 1918 tarihinde Gence Merkezli ilk Türk cumhuriyetini kurmuş olsa da 26 Nisan 1920 tarihinde kendi milletlerinden olan SSCB destekli Azerbaycan komünistleri tarafından hükûmetleri devrilerek 27 Nisan 1920 tarihinde Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüş, o da yerini 12 Mart 1922 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan'ın da içinde bulunduğu Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakmıştır.¹⁶⁷

Sovyet yönetimi altında geçen yılların ardından Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık arzularında çok şey yitip gitmemiştir. Millî kimlik bilincinin diğer Türk devletlerine nazaran daha yüksek olması ve hem Türkiye Cumhuriyeti'ne sınırının olması hem de Musavat Partisinin milliyetçi Azerbaycanlı üyelerinin Türkiye'ye sığınmış olmaları milliyetçilik ve bağımsızlık adına mücadelelerini devam ettirmelerine olanak sağlamıştır.¹⁶⁸

Gorbaçov'un hamleleri sonrası artan ulusalcı hareketler neticesinde Ermeniler XIX. yüzyıla uzanan Dağlık Karabağ bölgesindeki hak taleplerini tekrar dillendirmeye başlamış, 80'li yılların sonuna doğru Ermeniler Dağlık Karabağ bölgesi üzerinde hak iddialarını daha yüksek sesle beyan etmeleriyle Azerbaycan Türklerine karşı baskılarını arttırmışlardır. Karabağ bölgesinde yaşanan olaylar neticesinde karşılıklı nefret ve kin ortamı hâkim olmuş, Sovyet rejiminin zayıf müdahaleleri durumu daha da kızıştırmış ve

¹⁶⁶ İrem Alpözen Ali Murat Özdemir, 1977 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası Bağlamında Kendi Kaderini Tayin Meselesi, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi C.12 S.1, Ankara, 2022, s.18-30.

¹⁶⁷ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri...*, s.44.

¹⁶⁸ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.188.

1988 yılına gelindiğinde Azerbaycan'ı 170.000 Ermeni'nin, Ermenistan'ı ise 130.000 Türk'ün terk etmesi izlemiştir.¹⁶⁹ Sovyet yönetiminin olaylara geç müdahale etmesi iki tarafın da silahlı mücadeleye tutulmasına neden olmuş keza Sovyet birliklerinden temin edilmiş teçhizatlar (çalıntı veya başka yollar) sayesinde iki millet de yeterince silahlı gücü barındırmaktaydı. 20 Ocak 1920 tarihinde 25 Azerbaycan Türkünün ölümüyle sonuçlanan olaylar SSCB müdahalesi neticesinde sakinleşse de tamamen bitmemiş, iki millet arasında bir cephe oluşturmuştur.¹⁷⁰ Sorunların gitgide artması, merkezin sorunlara çözüm bulamaması ve 19 Ağustos'ta (GKChP) tarafından Gorbaçov'a yapılan darbe girişiminin akabinde milletler tek tek bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin dört gün süren olağanüstü toplantısının akabinde 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlık deklarasyonu ilan edilmiş ve 29 Aralık 1991'de yapılan halk oylamasında halkın % 95'i ülkenin bağımsızlığı için oy vermiş; netice itibariyle Azerbaycan Türkleri yüzyılın başında kurmuş oldukları bağımsız cumhuriyetlerine tekrar kavuşmuştur.¹⁷¹

2. 5. 2. KAZAKİSTAN

1985 yılında Gorbaçov'un iktidarı eline almasıyla ekonomide yeniden yapılanma (Perestroyka) ve siyasette açıklık (Glastnost) politikaları sahaya sürülerek yeni bir süreç aralanmıştır. Gorbaçov 1962-1986 yılları arasında Kazak SSC'nin başında olan ve bağımsız Kazakistan'ın ortaya çıkışında da büyük rol sahibi olan Dinmuhammed Konayev'i görevden alarak yerine daha önce Kazakistan'da hiç yaşamamış Kolbin adlı bir Rus'u görevlendirmiştir. Bu da Kazaklar arasında büyük bir infiale sebep olmuştur. "Kazakistan Kazaklarıdır" sloganı böylelikle dillenmeye başlamıştır.¹⁷² 22 Haziran 1986 tarihinde Kolbin'in başka bir göreve verilmesiyle Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığına Nursultan Nazarbayev getirilmiştir. Nazarbayev dış siyasette Gorbaçov'la

¹⁶⁹ Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda...*, s.132.

¹⁷⁰ Nicholas V. Riasanovsky Mark D. Steinberg (çvr: Figen Dereli), *Rusya Tarihi...*, s.656-657.

¹⁷¹ Wikipedia, Azerbaycan Bağımsızlık Günü, 2024, Erişim: 23.05.2024

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1zl%C4%B1k_G%C3%BCn%C3%BCn_zerbaycan

¹⁷² Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-2 (Kazak Türkleri Tarihi)*, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.116.

fikir birliği yaparken iç siyasette Kazakistan'ın Moskova değil Alma-Ata'dan yönetilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁷³

Nazarbayev yönetimi, Eylül 1989 tarihinde resmî devlet dili olan Rusçanın yerine Kazakların kendi dili olan Kazak Türkçesini getirme kararı almış, bu durum Kazak halkını ziyadesiyle memnun etmiştir. Halkının haklarını gürültüsüz bir şekilde almak isteyen Nazarbayev bu yöndeki ılımlı siyasetiyle hem Sovyet rejimiyle ters düşmemiş hem de halkının sahip olduğu hakları geri almaya başlamıştır. Moskova yönetiminin Kazakların elindeki tüm zenginliklerin % 90'ı üzerinde bir oranını alıyor olması Kazak halkının ilerlemesine engel teşkil etmiş, bu durum karşısında Nazarbayev'in Petrol şirketleriyle kendisinin görüşerek anlaşmalar imzalaması gibi izlediği siyasi yollar ve attığı adımlar ekonomik bağımsızlığın önünü açmıştır.¹⁷⁴

24 Nisan 1990 tarihinde Nazarbayev, Kazak Parlamentosu tarafından ilk Kazak Cumhurbaşkanı seçilmiş ve cumhurbaşkanı olarak ilk icraatı, bölgede büyük rahatsızlığa sebep olan Semipalatisinsk Nükleer Deneme Üssü'nü kapatmak olmuştur. Rusya Federasyonu başkanı Yeltsin'in Kazakistan'ın tam istiklali hâlinde bazı bölgelerde sınır ayarlamaları yapılması gerektiğini ileri sürmesi üzerine Kazak Hükûmeti, topraklarına göz koyulması hâlinde savaşıacaklarını bildirmiştir. Kazak Türklerinin sert tavrı karşısında geri adım atmak zorunda kalan Rusya Federasyonu sınır değişmezliği konusunu kabul ederek Kazak hükûmetiyle anlaşma imzalamıştır.¹⁷⁵

19 Ağustos'ta Gorbaçov'a karşı yapılan darbe girişimine Nazarbayev hükûmeti karşı çıkarak demokrasiden yana durmuşlardır. Darbe girişiminin akabinde komünist parti şubelerinin kapatılması ve her halkın bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamaları üzerine 10 Aralık tarihinde Kazak Parlamentosu aldığı bir kararla yeni isimlerinin Kazakistan Cumhuriyeti olduğunu beyan etmiş ve 6 gün sonra 16 Aralık 1991 tarihinde tam bağımsızlığını ilan etmiştir. Nazarbayev'in girişimleriyle 21 Aralık 1991 tarihinde Alma-Ata'da toplanan eski 11 Sovyet Cumhuriyeti temsilcisi, Bağımsız Devletler Topluluğunun (BDT) resmen kurulduğunu ilan etmiş, bunun yanında Kazakistan kısa zaman içerisinde Birleşmiş Milletler (BM), UNESCO, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası teşkilatlara üye olmuştur.¹⁷⁶ Birkaç Kazak Hanının kendi siyasi otoritesini

¹⁷³ Kazakhstanskaya Pravda, 17 Ocak 1990. Erişim: 23.05.2024 <https://kazpravda.kz/en/>

¹⁷⁴ İbrahim Kalkan, Çağdaş Türk Dünyası 5.Ünite, Anadolu Üniversitesi Yayını No:3090, Eskişehir, 2018, s.108.

¹⁷⁵ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-2...*, s.118.

¹⁷⁶ İbrahim Kalkan, Çağdaş Türk Dünyası 5.Ünite..., s.110.

korumak amacıyla bölgenin işgaline yol açmaları sonucu esaret altında kalan Kazak Türkleri, verdikleri mücadelelerden sonra XX. yüzyılın sonunda dünya sahnesinde hak ettikleri konuma tekrar yükselmişlerdir.

2. 5. 3. KIRGIZİSTAN

Kırgızistan'da XIX. yüzyıl sonlarına doğru Çarlık Rusya'sının mutlak hâkimiyeti başlamıştır. Bolşevik devrimiyle 1920 yılında Kara Kırgız Özerk bölgesi oluşturulmuş, 1936 yılında yürürlüğe giren yeni anayasa ile Kırgız SSC'si kurulmuş ve Kırgızistan bu sayede birlik cumhuriyeti statüsünü almıştır. Fergana vadisine tek bir millet tarafından hükmedilmesini istemeyen Sovyetler vadiyi Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan arasında paylaşmış, bu da beraberinde büyük problemler getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde baş gösteren güvensizlik ortamı Oş kentinde 1990'da olayların başlamasına sebep olmuş ve bu olaylarda 320 Kırgız ve Özbek hayatını kaybetmiştir. Kırgızistan'da baş gösteren siyasi kriz neticesinde Kırgız Üst Sovyeti, partinin içinde yüksek bir konumda olmayan Fizik profesörü Askar Akayev'i başkanlık makamına getirmiştir. Akayev'in başa geçmesiyle Kırgız halkında demokrasinin iyi yönde gelişeceğine dair düşünceler artmıştır.¹⁷⁷

1991 Ağustos'unda Gorbaçov'a karşı yapılan darbe girişiminin akabinde Kırgızistan kınama mesajı yayınlamış ve demokrasiden yana olduğunu beyan etmiştir. Akayev bu günlerde artan ulusalcılık hareketleriyle ülkesinin bağımsızlığı için çalışmalar yürütüyordu. Sovyetlere bağlı devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamalarıyla 31 Ağustos 1991'de Kırgızistan da bağımsızlığını ilan etmiş ve Ekim ayında yapılan seçimlerde Akayev % 95 oy alarak bağımsız Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁷ İbrahim Kalkan, Çağdaş Türk Dünyası 6.Ünite, Anadolu Üniversitesi Yayını No:3090, Eskişehir, 2018, s.137-140.

¹⁷⁸ Anadolu Ajansı, Orta Asya ülkesi Kırgızistan Cumhuriyeti 30 yaşında, 31.08.2021, Erişim: 24.05.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asya-ulkesi-kirgizistan-cumhuriyeti-30-yasinda/2351402#>

2. 5. 4. ÖZBEKİSTAN

1989 yılının Haziran ayında Özbekistan’da komünist partisinin 1. sekreteri olan İslam Abdulganiyeviç Kerimov, Özbek Sovyet Cumhuriyeti’nin başına geçmiştir. Gorbaçov’un açıklık politikasıyla ülke içinde başlayan hareketlenme Özbekistan’da özellikle dinî ve ekonomik konularda seslerin yükselmesine neden olmuş, 1989 yılında Margilan şehrinde din adamları tarafından verilen beyanatta “Özbekistan sadece Özbekler içindir” sloganı ortaya atılmıştır.¹⁷⁹ Yaşanan olayların KGB tarafından kışkırtılması Kuvasay ilinde Özbek gençlerin bölgede yaşayan bir diğer Türk grubu olan Ahıska Türklerine saldırmalarına yol açmış, çok kısa sürede Fergana Vadisi’nin geneline yayılan olaylar neticesinde tahminlere göre 60.000 Ahıska Türkünün bir kısmı ölmüş, bir kısmı da sürgün edilmiştir.¹⁸⁰ 1990 yılında Fergana Vadisi’nin paylaşımı hususunda çıkan gerginlikte Oş şehrinde Özbek ve Kırgızlar arasında olaylar cereyan etmiş, iki taraftan yaklaşık 320 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁸¹ İslam Kerimov olayları önleyebilmek adına Kızıl-Ordu’dan yardım almak zorunda kalmıştır. Vatanlarının kendileri için yeterli olduğunu söyleyen Kerimov bu tarz davranışları tasvip etmediğini dile getirmiş ve halkın daha sükûnetli olması gerektiğini dile getirmiştir.¹⁸²

1990 Mart’ında Özbek SSC başkanı seçilen Kerimov, Sovyetlere karşı söylemlerini arttırarak Sovyet Rejiminin Özbekistan’ın zenginliklerini sömürdüğünü, özellikle tahıl konusunda bu tutumun süregeldiğini dile getirmiştir. Mayıs 1989 tarihinde Muhammed Salih ve Abdullah Polat önderliğinde Sovyet Rejimine karşı kurulan Birlik Partisi halk nazarında karşılık görmüş, bu durum Kerimov’un milliyetçi söylemlerini arttırmasına yol açmıştır. Kerimov Muhammed Salih’e beraber çalışmayı teklif ettikten sonra Birlik Partisinden ayrılmış ve ikisi birlikte Erk Partisini kurmuşlardır. Kritik bir dönemde Özbek önde gelenlerinin bu tavrı halk nazarında memnuniyet yaratmış ve bağımsızlık mücadelesinin daha rahat verilmesini sağlamıştır. Gorbaçov’a karşı yapılan darbe girişiminin akabinde birlik üyeleri bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamış, nihayet Özbekistan parlamentosu da 31 Ağustos 1991’de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık’ta iki adaylı yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Kerimov oyların % 86’sını alarak

¹⁷⁹ Emil Şadıhanov, *Sovyetler Birliği’nin...*, s.1-22.

¹⁸⁰ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi...*, s.81.

¹⁸¹ İbrahim Kalkan, *Çağdaş Türk Dünyası 6.Ünite...*, s.137-140.

¹⁸² William J. Critchlow, *The Crisis Deepens, Report On the USSR*, January 4, 1991, s.40.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin yardımlarıyla Özbekistan Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları komisyonu olmak üzere uluslararası teşkilatlara hemen üye olarak dünyadaki hak ettiği konuma yükselmeyi başarmıştır.¹⁸³

2. 5. 5. TÜRKMENİSTAN

Sovyet lideri Gorbaçov'un başlattığı açıklık ve yeniden yapılanma politikası, Sovyetlere bağlı tüm devletlerde olduğu gibi Türkmenistan'da da tenkitlerin başlamasına sebep olmuştur. Türkmen aydınlarının başlıca rahatsızlık belirttikleri konulardan biri Türkmenistan pamuk ve doğalgazının sömürüldüğü meselesidir. Rus yöneticiler ise yapılan itirazlara karşın Türkmenistan'ın Sovyet ekonomisine gerekli desteği vermediğini ileri sürmüştür. Bu tartışmalar üzerine Türkmen yöneticiler her yıl merkezî hükûmetten 344 milyon ruble yardım alındığını, buna karşın pamuk ve doğalgaz gelirinden 530 milyon ruble hükûmete aktarıldığını bildirmiştir.¹⁸⁴ Ekonomik problemlerin yanı sıra Aral Gölü'nün iyice kirletilmiş olması, Türkmen çocuklarının % 25 ile % 50 arasında sakat ve ölü doğmasına neden olmuştur. Sorunlar sadece sağlık ve ekonomik olarak sınırlı kalmamış ve 1917 yılında 500 adet cami bulunan Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad, rejim dönemindeki eylemler neticesinde cami bulunmayan tek Türk başkenti hâlini almıştır.¹⁸⁵

1991 Ağustos'unda gerçekleştirilen darbenin başarısız olmasıyla devletler bir bir SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmeye başlamış, gelişmeleri itidalli takip eden Türkmenistan hükûmeti dünya geneli bir siyasi destek almak amacıyla bağımsızlık için bir halk oylaması düzenlemiş ve halkın % 93'ü istiklalleri uğrunda oy kullanmıştır. 27 Ekim'de toplanan Türkmen parlamentosu halk oylamasını onaylayarak Türkmenistan'ın tam bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁸⁶

¹⁸³ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-4 (Özbek Türkleri Tarihi)*, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.76-79.

¹⁸⁴ Annette Bohr, *Turmenistan under Perestroika: An O Verview, Report on USSR, 1990*, s.22.

¹⁸⁵ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-5 (Türkmen Tarihi)*, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.67.

¹⁸⁶ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-5...*, s.69.

1985 tarihinden beri Sovyet partisi birinci sekteri ve 1990 yılında yapılan seçimlerle cumhuriyetin yüksek başkanı olan Sapurmurad Niyazov rakipsiz olarak katıldığı seçimlerden aldığı % 98,3 oy oranıyla yeni cumhuriyetin başkanı seçilmiştir.¹⁸⁷

2. 6. Bağımsız Türk Devletleri

Türkler tarihin her safhasında devlet kurabilme ve yönetebilme potansiyelini gösterebilmiş ve bulundukları her coğrafyada özellikle teşkilatlanma yönlerinin kuvvetli olmasıyla diğer millet ve devletleri etkileyebilmişlerdir. Dünyanın hemen her coğrafyasına yayılan ve varlık gösteren Türk milleti için ana yurtları her zaman başka bir önem ve değer addetmiştir. Mevcut gelişmelere ayak uyduramamak, kendi aralarında ihtilafa düşmek ve mevcut teşkilat ve organizasyonların devamlılığını sağlayamamak Türklerin kendi ana yurtlarında esaretlerine yol açmıştır. Bu buhranlı dönem süresince özgürlükleri için dönem dönem mücadeleler vermiş olsalar da tekrar bağımsız olmaları XX. yüzyılın sonlarını bulmuştur. Bu bölümde çalışmamızın konusu olarak ana yurt topraklarında bağımsızlığını ilan eden bağımsız beş Türk devletini, temel yönleriyle ele alacağız. Yarı bağımsız ve diğer coğrafyalardaki bağımsız Türk devletleri başka çalışmaların konusu olacaktır.

2. 6. 1. AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın başkenti Bakü'dür. Ocak 2022 tarihli nüfus sayımına göre 10 milyon 160 bin nüfusu olan Azerbaycan'ın etnik yapısına bakıldığında % 90,6'sı Azerbaycan Türkü, % 2,2'si Lezgi, % 1,8'i Rus, % 1,5 Ermeni, % 1,0'ı Talış, % 0,6'sı Avar Türkü, % 0,5'i Ahıska Türkü, % 0,4 Tatar Türkü, % 0,4 Ukraynalı, % 0,2 Sahur, % 0,2 Gürcü, % 0,2 Kürt, % 0,13 Tat, % 0,13 Yahudi, % 0,1 Udin, % 0,12'si ise diğer milletlerden oluşmaktadır.¹⁸⁸ 86.600 kilometrekare yüz ölçümüne sahip olan ülke Trans Kafkasya'nın orta ve aşağı Kura havzası ile aynı bölgede bulunur. Topraklarının büyük kısmı ovalardan oluşan

¹⁸⁷ Olivier Roy (çvr: Mehmet Moralı), Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s.188-189.

¹⁸⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024 <https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-kunyesi.tr.mfa>

Azerbaycan'ın sahip olduğu önemli su kaynakları, Hazar Denizi'ne dökülen Kızılözen, Urmie Gölü'ne dökülen Acıcağ ve Cıgaltu nehirleridir. Pamuk, üzüm, sebze ve meyve üretimi yapılan ülke doğalgaz ve petrol gibi önemli yeraltı kaynaklarına da sahiptir. Dünyaca ünlü siyah havyar üretiminin % 80'i yine Azerbaycan'ın Hazar kıyılarından elde edilen bir balık türünden sağlanır.¹⁸⁹

54,6 milyar ABD Doları GSYİH sahip olan Azerbaycan, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü (AGİT), Avrupa Kafkasya Asya Ulaştırma Koridoru (TRACECA), Avrupa Konseyi (AK), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Birleşmiş Milletler (BM), Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (CICA), Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova Grubu (GUAM), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİ), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Polis Teşkilatı (INTERPOL), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) gibi uluslararası kuruluşlara üyedir. Bunun yanında Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) gibi diğer Türk Dünyası merkezli uluslararası teşkilatlara da üyedir.¹⁹⁰

2. 6. 2. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ

16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ın başkenti Nur-Sultan'dır. 18.4 milyon nüfusa sahip olan Kazakistan'ın etnik yapısına bakıldığında % 63 Kazak Türkü, % 24 Rus, % 2,1 Ukraynalı, % 1,4 Uygur Türkü, % 1,3 Tatar Türkü, % 1,1 Alman ve % 7,1'inin de diğer milletlerden oluştuğu görülür.¹⁹¹ 2.724.900 kilometrekare alanıyla yüzölçümü olarak dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesi konumunda olup Türkistan'ın geniş bozkırlarıyla kadim Türk yurtlarından Altayları içerisine alır. Hazar, Aral ve Balkaş gibi önemli göl ve nehirleri içerisinde bulunduran Kazakistan'da tipik bir kıt'a iklimi görülür. Bitki ve hayvan çeşitliliği açısından zengin olan ülke kömür, petrol,

¹⁸⁹ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri...*, s.7-10.

¹⁹⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-kunyesi.tr.mfa>

¹⁹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kazakistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-kunyesi.tr.mfa>

doğalgaz, bakır, kurşun, çinko ve manganez gibi değerli yeraltı madenlerine de sahiptir.¹⁹²

96,1 milyar ABD Doları GSYİH sahip olan Kazakistan Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Şanghay İşbirliği Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrasya Ekonomik Birliği, Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü, Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Türk Devletleri Teşkilatı, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlara üyedir. Bununla birlikte Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) gibi diğer Türk Dünyası merkezli uluslararası teşkilatlara da üyedir.¹⁹³

2. 6. 3. KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ

31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'tir. 6.3 milyon nüfusuyla Kırgızistan, Türkistan Türk devletlerinin içinde en az nüfusa sahip ikinci ülkedir. Etnik yapısı incelendiğinde halkın % 73'ü Kırgız Türkü, % 15'i Özbek Türkü, % 6'sı Rus, % 6'sını da diğer milletler oluşturmaktadır.¹⁹⁴ 199.951 kilometrekare alanı kapsayan Kırgızistan Türkistan'ın kuzeydoğu köşesindeki dağlık alan üzerine kurulmuştur. Tanrı Dağları, Kaşgar, Kök-Şal, Çu ve Talas nehirleri ile Fergana Vadisi'nin bir kısmını içinde barındırması dışında dünyanın en büyük krater göllerinden olan Issık-Köl de burada bulunur. Son-Köl ve Çatır-Köl de diğer büyük ve önemli gölleri arasındadır. Karasal iklimin hâkim olduğu ülkede, dağlarda biriken kar suları ve diğer akarsular sayesinde içilebilir ve kullanılabilir su sorunu yaşanmamaktadır. Coğrafi yapısı gereği hayvancılık çok yaygın olup bunun yanında tarım da yaygın olarak yapılmaktadır, öyle ki nüfusun % 34'ü tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Kırgızistan kömür, petrol, doğalgaz, ham çelik, cıva gibi yeraltı kaynaklarına sahiptir. Ayrıca

¹⁹² Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-2...*, s.7-13.

¹⁹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kazakistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-kunyesi.tr.mfa>

¹⁹⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kırgızistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-kunyesi.tr.mfa>

ülkedeki akarsulardan elde edilen elektriğin fazlası da komşu ülkelere ihraç edilir. Ülke idari ve iktisadi bakımdan 5 bölgeye ayrılmıştır.¹⁹⁵

8 milyar ABD Doları GSYİH sahip olan Kırgızistan Birleşmiş Milletler, Türk Devletleri Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Atlantik Ortaklık Konseyi (AAOK), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü (OGAÖ), Asya'da İşbirliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı (AİGK), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Avrasya Ekonomik Birliği (AvEB), Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı (ICAO), UNIDO, WHO, UNESCO, Uluslararası Enerji Ajansı, Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı, BM Asya Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP), Dünya Bankası, IMF, Avrupa Kalkınma ve İmar Bankası (EBRD), Uluslararası Finans Kuruluşu (IFC), İslam Kalkınma Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Bağlantısızlar Örgütü (gözlemci) gibi uluslararası teşkilatların yanında Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) gibi diğer Türk Dünyası merkezli uluslararası teşkilatlara da üyedir.¹⁹⁶

2. 6. 4. ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ

31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'ın başkenti Taşkent'tir. 33,2 milyon nüfusuyla Türkistan Türk Devletlerinin en kalabalık nüfusa sahip olan ülkesidir. Etnik yapısı incelendiğinde nüfusun % 84'ü Özbek Türkü, % 5'i Tacik, % 5'i Kazak Türkü, % 2,5'i Rus, % 2,5'i Karakalpak Türküdür.¹⁹⁷ 447.400 kilometrekare alanı kapsayan ülke Fergana Vadisi'nin güney kısmı, Taşkent Ovası, Pamir Dağlarının batı kısımları ve Amuderya vadisinin kuzey kısımları üzerindedir. Ayrıca özerk Karakalpak bölgesi de Özbek topraklarına dâhildir. Amu-Derya ve Sir-Derya nehirlerinin yanında 600 kadar irili ufaklı nehir, ülkenin su ihtiyacını karşılamakta olup

¹⁹⁵ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-3 (Kırgız Türkleri Tarihi)*, Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.7-8.

¹⁹⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kırgızistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024 <https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-kunyesi.tr.mfa>

¹⁹⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Özbekistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024 <https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-kunyesi.tr.mfa>

tipik karasal iklim görülmektedir.¹⁹⁸ Özbeklerin beyaz altın olarak adlandırdıkları dünyanın en kaliteli pamukları arasında olan Özbek pamuğu XIX. yüzyılda başlayan Rus-İngiliz mücadelesinin en önemli etkenlerindendir. Kaliteli pamuğun yanında tahıl üretimi de yüksek orandadır.¹⁹⁹ Petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan Özbekistan'da 100'den fazla maden çeşidi bulunurken bunların başında altın, bakır, gümüş, çinko ve uranyum gelir. Altın madenleri bakımından dünyada dördüncü sırada yer alan ülke, dünyanın yedinci büyük uranyum üreticisi konumundadır.²⁰⁰

57,9 milyar ABD Doları GSYİH sahip olan ülke²⁰¹ Birleşmiş Milletler, Türk Devletleri Teşkilatı, Dünya Bankası (IMF), Avrupa İmar Kalkınma Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP), İslam Kalkınma Bankası, İslam Konferansı Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT), KEİTT, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Avrasya Ekonomik Topluluğu, Şangay İşbirliği Teşkilatı gibi uluslararası teşkilatların yanı sıra Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) gibi diğer Türk Dünyası merkezli uluslararası teşkilatlara da üyedir.²⁰²

2. 6. 5. TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ

27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat şehridir. 5.4 milyon nüfusuyla Türkistan Türk devletlerinin en küçük nüfusuna sahip olan ülkenin etnik yapısı incelendiğinde % 85'i Türkmen, % 5'i Özbek Türkü, % 4'ü Rus ve % 6'sı diğer milletlerden oluşur.²⁰³ 488.100 kilometrekare alanı kapsayan Türkmenistan'ın 350.000 kilometrekarelik alanını Kara-Kum çölü oluşturur. Bunun yanı sıra orta ve aşağı Amu-Derya başlıca vahalarını teşkil eden yerlerdir. Murgab, Tecend Derya ve Atrek gibi nehirlerle sahip olsa da ülke akarsu bakımından yetersizdir. Su

¹⁹⁸ A. Z. Velidi Togan, **Bugünkü Türkili...**, s.3-20.

¹⁹⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-4...*, s.7-8.

²⁰⁰ Türkiye Tohumcular Birliği, Özbekistan Ülke Raporu, Nisan 2023, Erişim: 27.05.2024 https://www.turktob.org.tr/fs/_ULKE_RAPORLARI_ECO_ULKELERI_2023/OZBEKISTAN_2023.pdf

²⁰¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Özbekistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024 <https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-kunyesi.tr.mfa>

²⁰² Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Özbekistan Bilgi Notu, Şubat 2019, Erişim: 27.05.2024, <https://www.deik.org.tr/uploads/bilgi-notu-ozb-subat-2019.pdf>

²⁰³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Türkmenistan Raporu, 2022, Erişim: 28.05.2024 <https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-kunyesi.tr.mfa>

kaynaklarının yetersiz olmasına karşın mevcut kaynakların kullanımıyla Türkmenistan Özbekistan'dan sonra bölgede en çok pamuk üreten ülke konumundadır. Bunun yanı sıra tarım ve hayvancılıkta da gelişmiştir zira Astragan Kürkü olarak bilinen Karakul koyunlarının derileri burada üretilmektedir.²⁰⁴ Türkmenistan yeraltı kaynakları açısından da oldukça zengindir; ülkede taşkömürü, kurşun, krom, iyot ve sodyumun yanı sıra mineral tuzlar, petrol ve doğalgaz da çıkarılır. Petrol ve doğalgaz rezervlerinin zengin olması, Türkmenistan'ın enerji konusunda sıkıntı çekmemesini sağlar.²⁰⁵

46 milyar ABD Doları GSYİH sahip olan ülke Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Bağımsız Devletler Topluluğu, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, NATO Avrupa Atlantik Ortaklık Konseyi, NATO Barış için Ortaklık Programı, IMF, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, İslam Kalkınma Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü, Uluslararası Denizcilik Örgütü, UNESCO, Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, Dünya Meteoroloji Örgütü, Dünya Sendikalar Federasyonu, Uluslararası Çalışma Örgütü, Dünya Gümrük Örgütü, Asya Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu, BM Gıda ve Tarım Örgütü, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, INTELSTAT, Interpol, Uluslararası Standartlar Teşkilatı, BM Sınai Kalkınma Örgütü, BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı, BM Dünya Turizm Örgütü, Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, Evrensel Posta Birliği gibi uluslararası kuruluşların yanında Türk Devletleri Teşkilatında Gözlemci üye, TÜRKSOY ve TİKA'nın ise daimi üyesidir.²⁰⁶

Türkistan Türk Devletlerine genel olarak bakıldığında yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından zengin olmalarına rağmen uzun süre işgal altında kalmış olmaları, mevcut kaynaklarını yeterince kullanamamalarına sebep olmuştur. Özellikle ekonomik açıdan gelişmemeleri, bu devletlerin uluslararası düzeydeki kuruluşlara ve ortak teşkilatlara ilgilerini arttırmış ve kuruldukları günden itibaren bu teşkilatlara üyelik çalışmaları hız kesmeden devam etmiştir.

²⁰⁴ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-5...*, s.7-8.

²⁰⁵ Sadettin Korkmaz, *Doğal Kaynaklar Açısından Yeni Türk Devletleri*, Jeoloji Mühendisliği S.40, 1992, s.20-24.

²⁰⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Türkmenistan Raporu*, 2022, Erişim: 28.05.2024 <https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-kunyesi.tr.mfa>

III. BÖLÜM

XXI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINDA TEŞKİLATLAR

Teşkilat ortak bir gayeye hizmet etmeyi hedefleyen, ortak bir çalışma prensibine sahip olan kurum veya kuruluş demektir. Türk milletinin en üstün vasfı olarak teşkilatçılığı göstermek abes kaçmayacaktır. Zira ilk Türk devleti olarak kabul ettiğimiz Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı olan Mao-Tun (Metehan), kurmuş olduğu onluk sistem ile Türk milletinin kodlarına teşkilatçılığın işlenmesini ve bunun yanında tüm dünya milletlerine teşkilatçılığı öğretmek uygulamalarını sağlamıştır.²⁰⁷ Türk tarihinin ilk dönemleri hakkında yapılan çalışmalar göstermiştir ki Türkistan halkları dış dünyayla ticari teşkilatlanmaları vasıtasıyla hep bağ kurabilmişlerdir.²⁰⁸ Türkler gittikleri her coğrafyaya mevcut teşkilat sistemlerini götürseler de ana yurtları olan Türkistan'dan ayrılmayan Türkler de bu vasıflarını kaybetmemişlerdir. Kimi zaman askerî, kimi zaman siyasi, kimi zaman ekonomik veya eğitim alanlarında teşkilatlanmış ve bu bağlamları birleştirdiklerinde ise devlet kurma sanatları ortaya çıkarak dünya tarih sahnesinin büyük bir bölümünü işgal etmişlerdir. Mevcut teşkilat yapıları bozulup yozlaşmaya başladığında benliklerini de yitirmeye başlamışlar ve en nihayetinde de bağımsızlıklarını kaybetmekle karşı karşıya kalmışlardır. Türkistan'da yaşanan bu bozulmayla Rus hâkimiyeti altına giren Türkler XVIII. ve XIX. yüzyıllarda dernek ve parti çatıları altında teşkilatlanmaya çalışmış, Çarlık rejiminin yıkılması ile başlayan kargaşa ortamında Korbâşlar ile silahlı bir teşkilatlanma sergileyerek mücadele etmiş olsalar da mevcut yapıyı tam oluşturmamaları net bir sonuç almalarına mani olmuştur. Sovyet rejiminin yıkılmasını fırsat bilerek siyasi varlıklarını teşekkülünü başaran Türkler, tüm boy ve topluluklarının bağımsızlığını elde edemese de beş bağımsız devlet kurabilmişlerdir.

Türkistan 12 milyon kilometrekare alanı kapsayan ve 200 milyona yakın nüfusu içerisinde barındıran, jeopolitik konumu ile geçiş güzergâhında bulunup Ortadoğu'dan

²⁰⁷ Mao-Tun kurmuş olduğu orduyu on, yüz, bin, on bin kişilik gruplara ayırıp başlarına onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümen başı atamasıyla elde edilen sistemdir. Geniş bilgi için bkz. Canan Atalay, Asya Hun Devletinde Mao-Tun Dönemi, KMu Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi S.16 (özel sayı II), 2014, s.107.109

²⁰⁸ UNESCO tarafından hazırlanan altı ciltlik History of Civilization of Central Asia (Orta Asya Medeniyetleri Tarihi) adlı külliyatta konu ile alakalı çok sayıda makale bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Kemal Çiçek, Türk Dünyasında İş'te Birlik Ülküsünün Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Görüşler, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi C.3 S.122, 2021, s.67.76.

sonra dünyanın en büyük enerji sahalarından biridir.²⁰⁹ Bundan kaynaklı olarak SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan ekonomik ve güvenlik sorunları, diğer devletlerin bölge zenginliği üzerinde hesaplarının olması beş bağımsız Türk devletini hızlıca çözümler üretmeye sevk etmiştir. Teşkilatların ve teşkilatçılığın ne denli önemli olduğunu büyük bedellerle ödeyen Türkler, İsmail Gaspıralı'nın 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' ülküsünün çağın ötesinde bir mefkûre olduğunun bilincinde derhal uluslararası teşkilatlara üye olmuş ve Türk Dünyası içerisinde de yeni teşkilatlar kurma gayretinde bulunmuşlardır. Çalışmamızın bu bölümünde bağımsızlıklarını kazanan beş Türk Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sonrası birlikte kurmuş oldukları teşkilatlar ve karşılıklı olarak birbirlerini geliştirip yükseltmek adına attıkları adımları ayrı ayrı ele alacağız. Çalışma konumuza dâhil olmasa da meydana getirilen teşkilatları Türkiye Cumhuriyeti'ne değinmeden ele almak imkânsız olacaktır. Bu sebeple çalışmamızın bu bölümünde muhtelif yerlerde beş cumhuriyetin yanında Türkiye Cumhuriyeti de işlenecektir.

3. 1. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)

Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanan ülkeler askerî, siyasi ve ekonomik yönden yetersiz durumda olmaları sebebiyle yeni yollar arayışı içerisinde bulunmuş, diğer dünya devletleri bölgenin bu durumuna kayıtsız kalmayarak yeni ittifak ve birlik arayışlarına başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti de dili, tarihi, kökeni bir olan Türkistan Türk Devletleri ile işbirliği yolları arayışında adımlar atmaya başlamıştır. Bu bağlamda 1992 tarihinde 'Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'²¹⁰ düzenlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu adımının sebebi yeni Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tamamen ele almaları, ticari ve iktisadi alanlarda özgün politikalar geliştirebilmelerini sağlayarak öz benliklerine tekrar dönmelerinin yolunu açmaktır.²¹¹ Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) kuruluş temelleri olan bu zirveler 1992 tarihinde başlayarak teşkilatın kurulduğu 2009 yılına kadar sürmüş 'Zirveler Süreci' olarak adlandırılan dönemde toplam 10 zirve toplantısı gerçekleşmiştir.²¹² Yapılan zirveler neticesinde 2009 yılında

²⁰⁹ Ömer Faruk Kocatepe, Türk Cumhuriyetleri'nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları Bağlamında Uluslararası Örgütlerle İş Birliği, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı C.130 S.257, Nisan 2022, s.407-413.

²¹⁰ Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri' olarak da adlandırılmaktadır.

²¹¹ Aidarbek Amirbek - Almasbek Anuarbekuly vd., "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması", ANKASAM, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, C.1 S.3, 2017, s. 166.

²¹² Ömer Faruk Kocatepe, Türk Cumhuriyetleri'nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları..., s.420.

kurumsallaşma gerçekleştiğinden zirveleri kurumsallaşma öncesi ve kurumsallaşma sonrası diye ikiye ayırmak gerekmektedir.

3. 1. 1. Kurumsallaşma Öncesi Zirveler

1.Zirve: Azerbaycan Cumhuriyeti adına Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Askar Akayev, Özbekistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı İslam Kerimov, Türkmenistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov'un katıldığı Ankara'da yapılan zirveye Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal ev sahipliği yapmıştır. Zirve sonunda katılımcıların ortak iştirakiyle Ankara Bildirisi imzalanmış, bildiri içerik mahiyetiyle ekonomik işbirliği, Türkistan'da güvenliğin arttırılması ve Türkistan doğal kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa'ya sevk edilmesi konularını kapsamıştır.²¹³

2.Zirve: 1993 yılında Bakü'de yapılması planlanan zirve, Ermenistan'ın Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ bölgesine saldırması neticesinde ertelenmiş ve Ekim 1994 tarihinde İstanbul'da yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ev sahipliğinde yapılan zirveye Azerbaycan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Kazakistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Askar Akayev, Özbekistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı İslam Kerimov, Türkmenistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov katılmıştır. Zirve sonunda imzalanan İstanbul Bildirisinde ülkelerin birbirinin toprak bütünlüğüne saygı duyması ve iç işlerine karışılmaması konusu üzerinde durulmuştur.²¹⁴

3.Zirve: 1995 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Askar Akayev'in ev sahipliğinde Bişkek'te düzenlenen zirveye Azerbaycan Cumhuriyeti adına Devlet

²¹³Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist Çerçeve de Politik ve Askeri İş Birliği'nin İncelenmesi: Türk Devletleri Teşkilatı. Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara, 2020, s.73-74.

²¹⁴ Aidarbek Amirbek - Almasbek Anuarbekuly vd., "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu...", s.166-169.

Başkanı Haydar Aliyev, Kazakistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Özbekistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı İslam Kerimov, Türkiye Cumhuriyeti adına Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Türkmenistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov katılmıştır. Zirve sonunda imzalanan Bışkek Bildirisinde ulaşım ağının iyileştirilmesi, karşılıklı ticaret ve bankacılık faaliyetlerinin önünün açılması konuları işlenmiştir.²¹⁵

4.Zirve: 1996 yılında Özbekistan'ın Taşkent şehrinde yapılan zirve, Devlet Başkanı İslam Kerimov'un ev sahipliğinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Kazakistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Askar Akayev, Türkiye Cumhuriyeti adına Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Türkmenistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov katılım göstermiştir. İmzalanan Taşkent bildirisiyle Daimi Sekretarya tesisi kararlaştırılmış ve Sekretarya tüzüğüne oluşturulması adına Dışişleri Bakanlıklarına görev verilmiştir.²¹⁶

5.Zirve: Kazakistan'ın Astana şehrinde 1998 yılında gerçekleştirilen zirveye Devlet başkanı Nursultan Nazarbayev ev sahipliği yapmıştır. Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan Devlet başkanlarının katıldığı zirvede Astana bildirisi imzalanarak Daimi Sekretarya Tüzüğü kabul edilmiştir. Tüzükle karara bağlanan maddelere bakıldığında ekonomik işbirliğini arttırmak, ulaşım ağını güçlendirmek ve bölgesel bütünleşme çalışmalarını desteklemek gibi konuların öne çıkarıldığı görülmektedir.²¹⁷

6.Zirve: Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde Bakü şehrinde yapılan zirveye Kazakistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Askar Akayev, Özbekistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı İslam Kerimov, Türkiye Cumhuriyeti adına

²¹⁵ Ömer Faruk Kocatepe, *Türk Devletleri Teşkilatı, Politik ve Askeri İşbirliği*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2022, s.93.

²¹⁶ Naciye Solmaz Keşikçi - Ömer Faruk Karaman, *Türk Devletleri Teşkilatı ve Üyelerin Katılım Süreçleri: KKTC ve Türkmenistan Gözlemci Üyeleri*, GAB Akademi C.3 S.5, 2023, s.16.

²¹⁷ Aidarbek Amirbek - Almasbek Anuarbekuly vd., "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu...", s.175-177.

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Türkmenistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov katılım göstermiştir. Bu zirvede XXI. yüzyılda karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesi vurgusu yapılırken doğalgaz boru hatlarının geliştirilmesi konusu gündeme getirilmiştir.²¹⁸ Ayrıca daimi Sekretaryanın Türkiye’deki tesisi netleştirilmiştir.²¹⁹

7.Zirve: 2001 yılında Türkiye’de gerçekleşen zirveye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ev sahipliği yaparken Azerbaycan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Kazakistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Askar Akayev, Türkmenistan Cumhuriyeti adına Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov, Özbekistan Cumhuriyeti adına Ali Meclis Başkanı Erkin Halilov katılmıştır. Yapılan zirvede Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Aksakallılar Konseyi ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Asamblesi’nin kurulmasını önermiştir.²²⁰

8.Zirve: 2002 yılında Türkmenistan Aşgabat’ta yapılması planlanan zirve, sürecin kesintiye uğraması sebebiyle 17 Kasım 2006 yılında Türkiye’nin girişimleriyle Antalya’da gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan Devlet Başkanları düzeyinde katılım gösterirken Türkmenistan Büyükelçilik seviyesinde katılım göstermiş, Özbekistan ise zirveye katılmamıştır. 2001 yılında yapılan 7. Zirvede ele alınan konular tekrar edilmiştir.²²¹

9.Zirve: 2-3 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan’a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nde yapılan zirveye Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ev sahipliği yapmıştır. Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan’ın Devlet Başkanı seviyesinde katıldığı zirveye Türkmenistan Cumhurbaşkanı düzeyinde katılmış, Özbekistan 8. zirvede olduğu gibi yine katılım göstermemiştir.²²² Zirvede Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve

²¹⁸ Mustafa Bıyıklı, *25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri*. ORASAM Yayınları, Bışkek, 2018, s.13.

²¹⁹ Pelin Musabay Baki, *Avrasya’da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi*, Bilge Strateji C.6 S.11, 2014, s.145.

²²⁰ Aidarbek Amirbek - Almasbek Anuarbekuly vd., “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu...”, s.180.

²²¹ Türk Devletleri Teşkilatı, *Zirveler*, 2024, Erişim: 01.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/zirveler>

²²² Türk Devletleri Teşkilatı, *Zirveler*, 2024, Erişim: 01.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/zirveler>

Türkiye kurumsallaşma adına Nahçıvan anlaşmasını²²³ imzalamış, imzalanan anlaşma çerçevesinde ‘Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin kurulması kararlaştırılmıştır.²²⁴

10.Zirve: Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün ev sahipliğinde İstanbul’da düzenlenen son kurumsallaşma öncesi zirvesine Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan Devlet başkanları düzeyinde katılırken Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov ev sahibinin özel davetlisi olarak katılım göstermiştir. Özbekistan zirvede yer almamıştır. Zirvede İstanbul’da tesis edilen yerleşik sekretaryanın kuruluşunun son aşamaya gelmiş olması takdirle karşılanmış ve konseyin genel sekreterliğine, kariyerinin büyük bölümünü Türk Dünyası üzerinde yoğunlaştıran ve Türkiye’nin son Moskova Büyükelçisi olan Halil Akıncı getirilmiştir. Zirvede ayrıca diğer uluslararası kuruluşlarla ortak tutum geliştirilmesinin öneminden de söz edilmiştir.²²⁵

Yapılan bu zirve, Zirveler süreci olarak adlandırılan dönemin sonuncusudur. Dönemin genel bir değerlendirilmesi yapılacak olursa üye ve gözlemci devletlerin bu süreçte daha temkinli ve çekingen hareket ettikleri görülmektedir. Bunun sebepleri arasında yeni kurulmuş olmaları, siyasi, kültürel ve ekonomik dönüşümlerinin daha tamamlanmamış olması ve elbette Türkistan coğrafyasında uzun süre Rus hâkimiyetinin getirdiği endişe dünyası da rol oynamaktadır.

3. 1. 2. Kurumsallaşma Sonrası Zirveler

Merkezî teşkilatın kurulması ile kurumsallaşma öncesi zirveler sona ermiş ve kuruluşun akabinde “2011 Almatı, 2012 Bışkek, 2013 Gebele, 2014 Bodrum, 2015 Astana, 2018 Çolpon-Ata, 2019 Bakü, 2021 İstanbul, 2022 Semerkant ve 2023’ta Astana’da olmak üzere 10 zirve düzenlenmiştir. Devlet Başkanları Nisan 2020’de Olağanüstü Kovid Zirvesinde çevrimiçi, Mart 2021’de Gayriresmî Türkistan Zirvesinde

²²³ Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması (İmza tarihi: 3 Ekim 2009), Erişim 01.06.2024
https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

²²⁴ Aidarbek Amirbek - Almasbek Anuarbekuly vd., “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu..., s.185.

²²⁵ Pelin Musabay Baki, Avrasya’da Bölgesel İşbirliği..., s.147.

yine çevrimiçi olarak bir araya gelmiştir. 2. Olağanüstü Zirve ise Mart 2023'te Ankara'da düzenlenmiştir.”²²⁶

1.Zirve: 20-21 Ekim 2011 yılında Kazakistan Almatı'da 'Ekonomik ve Ticaret İşbirliği' temasıyla gerçekleştirilen zirvede konseyin kurumsallaşma ile alakalı belgeleri imzalanmış olup zirve teması gereğince üye ülkelerin iş çevrelerini birleştirebilecek bir yapı olarak Türk İş Konseyi yapılanmasının temelleri atılmıştır.²²⁷

2.Zirve: 22-23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan Bışkek'te düzenlenen zirvenin teması 'Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği'dir'. Teşkilat çatısı altında yeni kuruluşların tahsisi kararlaştırılmış, bu bağlamda Kazakistan Astana merkezli Türk Akademisi, Azerbaycan Bakü merkezli Türk Kültür Miras Vakfı kurulmuştur.²²⁸

3.Zirve: 15-16 Ağustos 2013 tarihinde Azerbaycan Gebele'de 'Ulaştırma' temasıyla toplanan Konseyin üye ülkeleri dışişleri bakanlıkları arasında İşbirliği Protokolü imzalanmıştır.²²⁹

4.Zirve: 'Turizm' temasıyla 5 Haziran 2014 tarihinde Türkiye Bodrum'da düzenlenen zirvede ortak turizm işbirliğinin geliştirilmesi ekonomi ve güvenlik konuları üzerinde durulmuştur.²³⁰

5.Zirve: 11 Eylül 2015 tarihinde Kazakistan Astana'da gerçekleştirilen zirvenin teması 'Medya ve Enformasyon İşbirliği'dir'. Zirve bitiminde imzalanan Astana bildirisiyle ekonomi, güvenlik, bilim ve kültürel alanlarda işbirliğini artırma hedeflenmiştir.²³¹

²²⁶ Türk Devletleri Teşkilatı, Zirveler, 2024, Erişim: 02.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/zirveler>

²²⁷ Metin Kıratlı, Türk Devletleri Teşkilatı: Türk Dünyası 2040 Vizyonu, Hukuk Birliği ve Ticaret Hukuku Çalışmaları. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2022, s.15.

²²⁸ Türk Devletleri Teşkilatı, Organizasyon Tarihçesi, 2024, Erişim: 02.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>

²²⁹ Metin Kıratlı, Türk Devletleri Teşkilatı..., s.16.

²³⁰ Naciye Solmaz KEŞİKÇİ - Ömer Faruk KARAMAN, Türk Devletleri Teşkilatı..., s.19.

²³¹ Türk Devletleri Teşkilatı, Organizasyon Tarihçesi, 2024, Erişim: 02.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>

6.Zirve: 3 Eylül 2018 tarihinde Kırgızistan Çolpon-Ata'da 'Gençlik ve Ulusal Spor İşbirliği' temasıyla yapılan zirveye uzun aradan sonra Özbekistan Devlet Başkanı Şevket Mirziyoyev onur konuğu olarak katılmış, bunun yanında Macaristan Başbakanı Viktor Orban da onur konuğu olarak yer almıştır. Zirvenin önemli başlığı Macaristan'a gözlemci üye statüsü vermek olmuştur.²³²

7.Zirve: 15 Ekim 2019 tarihinde Türk Konseyini kuran Nahçıvan anlaşmasının kuruluş tarihine denk gelmesiyle ayrı bir öneme sahip olan zirve Azerbaycan Bakü'de gerçekleşmiştir. Zirvede Özbekistan'ın tam üye, Macaristan'ın ise gözlemci üye olması bakımından başka bir anlam kazanmıştır. Zirve teması Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ) Desteklenmesi olup Türk Dünyasında kurumsal konulardaki işbirliğine vurgu yapılmıştır.²³³

Birinci Olağanüstü Zirve: Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in öncülüğünde 10 Nisan 2020 tarihinde video konferans yoluyla 'COVID-19 Küresel Salgını ile Mücadelede Dayanışma ve İşbirliği' temasıyla yapılan zirveye üye ve gözlemci Devlet Başkanlarının yanında Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus da katılmıştır. COVID-19 pandemisinin yarattığı küresel tehdide karşı duyulan endişenin ifade edildiği zirvede pandemiye karşı ayırım gözetmeksizin işbirliğinin artması, ticari ve ekonomik ilişkilerin sekteye uğramaması adına sınır geçişlerinin kolaylaştırılması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında dijital teknolojilerin öneminin artmasına vurgu yapılarak daha verimli olabilmek adına işbirliği vurgusu yapılmıştır.²³⁴

Gayriresmî Türkistan Zirvesi: Kazakistan birinci Cumhurbaşkanı ve Türk Konseyi Onursal Başkanı Nursultan Nazarbayev'in öncülüğü ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım-Comart Tokayev'in başkanlığında 31 Mart 2021 tarihinde çevrimiçi olarak düzenlenen zirve 'Türkistan: Türk Dünyasının Manevi Başkentlerinden Biri' temasıyla gerçekleşmiştir. Zirvede Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması

²³² Naciye Solmaz KEŞİKÇİ - Ömer Faruk KARAMAN, Türk Devletleri Teşkilatı..., s.21.

²³³ Anadolu Ajansı, Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde Liderlerden Önemli Mesajlar, 2019, Erişim: 02.06.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655>

²³⁴ Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Bakü Bildirisi, 2020, Erişim: 02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/olaganustu-zirve-baku-bildirisi-2020-17-tr.pdf

övgüyle anılmış, Türk devletleri arasındaki işbirliğinin daha da artırılması gereğine vurgu yapılmıştır. Türkistan şehrinin manevi öneminin altı çizilerek Türk Dünyasının manevi başkentlerinden biri olduğu ilan edilmiştir. Türk Dünyası açısından önem arz eden başka şehirlere de ileride aynı statü verilebileceği vurgulanmış, Nazarbayev’in teşkilat isminin değiştirilmesi konusundaki girişimi desteklenerek bakanlıklara konu ile alakalı çalışma talimatı verilmiştir.²³⁵

8.Zirve: 12 Kasım 2021 tarihinde Türkiye İstanbul’da ‘Dijital Teknolojiler ve Akıllı Şehirler’ temasıyla düzenlenen zirvede liderler teşkilat isminin ‘Türk Devletleri Teşkilatı’ olarak değiştirilmesine karar vermişlerdir. Zirve Türk Devletlerinin bağımsızlığının 30. yıldönümüne denk gelmiş olması ve Türkmenistan’ın gözlemci üye statüsüne yükselmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir.²³⁶ Zirvede teşkilat dışı kurum ve kuruluşlarla ilişkilerin geliştirilmesi, Türk Yatırım Fonunun kurulması kararlaştırılırken teşkilatın amaç ve görevlerini açıkça ortaya koyan Türk Dünyası 2040 Vizyon belgesi de imzalanmıştır.²³⁷

9.Zirve: 11 Kasım 2022 tarihinde Türk Dünyası Medeniyet Başkenti seçilen Özbekistan Semerkant’ta ‘Yeni Dönem: Ortak Kalkınma ve Refaha Doğru’ temasıyla düzenlenen zirvede üye ve gözlemci ülkeler, Türk bütünleşmesine ve 2040 vizyonuna bağlılığın altını çizmişlerdir. Üyeler Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin gözlemci üye olarak teşkilata katılmasını memnuniyetle karşılamışlardır.²³⁸

İkinci Olağanüstü Zirve: Azerbaycan Cumhuriyeti’nin girişimleri ile 16 Mart 2023 tarihinde Türkiye Ankara’da düzenlenen zirvenin teması ‘Afet-Acil Durum Yönetimi’ olmuştur. 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye’de gerçekleşen yıkıcı depremin yaralarının acilen sarılabilmesi adına üye devletler ortak taahhütte bulunmuşlardır. TDT üye devletlerin ekonomik potansiyellerinin artırılması adına Türk Yatırım Fonu Kuruluş

²³⁵Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Türkistan Bildirisi, 2021, Erişim: 02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/gayri-resmi-turkistan-zirve-bildirisi-2021-18-tr.pdf

²³⁶Türk Devletleri Teşkilatı, Organizasyon Tarihçesi, 2024, Erişim: 02.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>

²³⁷Türk Devletleri Teşkilatı, Zirve Bildirisi, 2021, Erişim:02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/8-zirve-bildirisi-15-tr.pdf

²³⁸Türk Devletleri Teşkilatı, Zirve Bildirisi, 2021, Erişim:02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/9-zirve-bildirisi-16-tr.pdf

Anlaşması'nın imzalanması memnuniyetle karşılanmış olup UNESCO tarafından bir 'Dünya Türk Dili Günü' ilan edilmesine yönelik taahhütler yinelenmiştir.²³⁹

10.Zirve: 3 Kasım 2023 tarihinde Kazakistan Astana'da 'Türk Devri' sloganıyla gerçekleştirilen zirvede TDT'nin İkinci Politika Planlama istişareleri yapılmış olup 11 Kasım gününün 'Türk Devletleri Millî Ağaçlandırma Günü' olarak kutlanması kabul edilmiştir. İstanbul 2023 Türk Dünyası Gençlik Başkenti ilan edilmiş olup Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) teşkilata gözlemci statüsü memnuniyetle karşılanmıştır.²⁴⁰

Türk Devletleri Teşkilatı'nın yapılanma geçmişi, verilen zirveler ile aktarılmış olup teşkilatın hareket mekanizmaları, önemli arz ettikleri konular ve gelecek politikalarının ana hatları belirlenmiştir.

3. 1. 3. Türk Devletleri Teşkilatı Organizasyon Şeması

Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi olarak başlayıp zamanla Türk Devletleri Teşkilatı'na dönüşen birliğe Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye kurucu üye olurken Türkmenistan, Macaristan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci üye olmuştur. Bunun yanında 2019 yılında Özbekistan teşkilata katılan son asil üye olmuştur. TDT'nin işleyiş ve organizasyon şemasına bakıldığında Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Kıdemli Memurlar Konseyi, Aksakallılar Konseyi ve Sekreteryanın yer aldığı görülür.²⁴¹

3. 1. 4. Devlet Başkanları Konseyi (DBK)

Teşkilata üye Devlet Başkanlarından oluşan Konsey yapının en üst karar merciidir. Her yıl düzenli olarak bir kez bir araya gelen konsey, faaliyetlerin gelişim sürecini, plan ve hedeflerini belirlerler. Konseyin üzerinde durduğu esaslara bakıldığında güncel sorunlara karşı etkileşim ağı oluşturmak, öncelikli işbirliği alanlarını belirlemek

²³⁹Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Ankara Bildirisi, 2023, Erişim: 02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/2-olaganustu-zirve-ankara-bidiris-i-2023-20-tr.pdf

²⁴⁰Türk Devletleri Teşkilatı, Zirve Bildirisi, 2023, Erişim:02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/10-zirve-bildiris-i-2023-21-tr.pdf

²⁴¹T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim: 02.06.2024 <https://disiliskiler.ktb.gov.tr/TR-132189/turk-devletleri-teskilati.html>

ve yapılan faaliyetleri değerlendirmek vardır. Yapılacak toplantının yeri kural olarak teşkilata üye ülkelerin İngilizce adlarının alfabetik sırasına göre belirlenir. Olağanüstü yapılacak toplantılar üyeler arasında ortak karara bırakılmıştır.²⁴² Olağan toplantıya ev sahipliği yapan ülke kural olarak bir sonraki toplantıya kadar konseyin dönem başkanlığını yapar.²⁴³

3. 1. 5. Dışişleri Bakanları Konseyi (DİBK)

Bakanlar Konseyi görevleri çerçevesine bakıldığında teşkilatın gündemini meşgul eden olayları değerlendirerek DBK toplantılarında ele alınacak uluslararası konuların tespitini yapar. Ayrıca sekreteryaya yapısını ve mali raporunu onaylar. DİBK, gerekli görülürse Teşkilat adına beyanat verebilir. Konsey, toplantılarını DBK toplantılarının olduğu yerde DBK toplantısından önce yapar. Olağanüstü toplantı yetkisi bulunan DİBK, toplantı yerini aralarında uzlaşıyla sağlar.²⁴⁴

3. 1. 6. Kıdemli Memurlar Komitesi (KMK)

Komitede üye ülkelerin asgari bir temsilcisi bulunmaktadır. KMK yetki alanına bakıldığında Sekreteryanın faaliyetlerini düzenleyerek sekreteryaya biriminin hazırlamış olduğu taslak metinleri DİBK'ye sunar ve DBK'nın onayından önce değerlendirerek onaylar. Komite kural olarak toplantılarını DİBK toplantılarından önce düzenler.²⁴⁵

²⁴²Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 6.Madde, 2009, Erişim:02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

²⁴³Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 8.Madde, 2009, Erişim:02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

²⁴⁴Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 7.Madde, 2009, Erişim:04.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

²⁴⁵Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 8.Madde, 2009, Erişim: 04.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

3. 1. 7. Aksakallar Konseyi (AK)

Aksakallar Konseyi üye devletlerin ortak tarihi, dil ve kültürü üzerine faaliyet yürüten Teşkilat himayesinde bir danışma kuruluşudur. Konseyin danışmanı (CEO) eşit temsil haklarına dayalı olarak üyelerin ortak kararıyla dört yıllığına atanır. Konseyle ilgili meseleleri tartışabilmek adına ortak gruplar kurabilirken üye ülkeler arasındaki işbirliğini arttırabilmek adına uluslararası çalıştaylara katılır. Aksakallar Konseyi her yıl iki defa üye devletlerin ortak kararlaştırdığı bir merkezde oturum düzenler. Yapılan oturumlara ülkenin Devlet Başkanı başkanlık eder. Konseyin öneri ve kararları TDT için danışma niteliği taşır.²⁴⁶

Aksakallar Konseyine her üye devlet Türk Dünyasında saygınlığı olan bir büyüğünü atar, AK yeni yapısından dolayı bir İcra Kurulu Başkanı tarafından yönetilir. Sekretaryanın ev sahipliğini yapan ve üyeler arasında en yaşlı ülke olan Türkiye, ilk AK başkanını atamış ve diğer Türk dünyası bağlantılı kuruluşlar da (TÜRKSOY, TÜRKPA) temsil yetkisi vermiştir.²⁴⁷ AK başkanı Türkiye Cumhuriyeti eski başbakanlarından Binali Yıldırım'dır.²⁴⁸

3. 1. 8. Sekretarya

Daimi bir yürütme organı olarak İstanbul (Türkiye Cumhuriyeti) merkezli kurulan Sekretaryanın görevlerine bakıldığında;

- Diğer yürütme organları nezdinde yapılacak olan toplantıların yapılabilmesi amacıyla ihtiyaç duyulan protokolleri hazırlamak ve gerekli önlemleri almak
- Taslak metinleri oluşturmak
- Sekretaryaya iletilen belge ve bilgilerin takas bürosu görevini görmek
- Belge tasnif ve arşivini yapmak
- Teşkilat ile alakalı genel bilgileri yayınlamak
- Teşkilat hizmetine alınacak personeli tespit ederek KMK'nin onayına sunmak

²⁴⁶Mustafa Bıyıklı, *25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi...*, s.19.

²⁴⁷Türk Devletleri Teşkilatı, İşbirliği Alanları, Siyasi İşbirliği, 2024, Erişim: 04.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari#1-siyasi-isbirligi>

²⁴⁸Wikipedia, Aksakallar Konseyi, 2024, Erişim: 04.06.2024 https://tr.wikipedia.org/wiki/Aksakallar_Konseyi

- Mali faaliyet raporlarını KMK'ye raporlamak ve teşkilat tarafından verilen diğer görevlerin yerine getirilmesi bulunur.

DBK tarafından seçilen Genel Sekreter tarafından yönetilen sekretaryada, Genel Sekreterin uyruğu hariç diğer üye devletlerden de birer Genel Sekreter yardımcısı bulunur. Üç yıl süreyle rotasyon hâlinde üye devletlerin isim sıralamasına göre atanan Genel Sekreterin görev süresinin uzatılma hakkı bulunmamaktadır. Sekretarya biriminde görevli kimseler üçüncü taraflardan talimat almayacaklardır. Sekretarya, üyelerin tamamının onayıyla;

- Anlaşma imzalamak
- Mülk almak ve satmak
- Mahkemelere çıkmak
- Banka hesapları açmak ve sözleşme akdetmek gibi yetkileri elinde bulundurur.²⁴⁹

3. 1. 9. Türk Devletleri Teşkilatı Bayrağı ve Logosu

Teşkilatın kullanmış olduğu bayrak ve logo 22 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan Bişkek'te düzenlenen 2. Zirvenin DBK'nin ikinci toplantısı öncesinde halka duyurulmuştur. Tasarımda üye devletlerin bayraklarından faydalanarak her devlet bayrağının bir unsuru alınmıştır. Bu bağlamda;

- Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağının yıldızı
- Kazakistan Cumhuriyeti bayrağının mavi rengi
- Kırgız Cumhuriyeti bayrağının güneşi
- Türkiye Cumhuriyeti bayrağının hilali alınarak oluşturulmuştur.²⁵⁰

Bir çatı kuruluş mahiyetinde olan Türk Devletleri Teşkilatı, üye devletler arasında geniş çaplı işbirliğini hedefleyen Türk Birliği algısını geliştirip ileriki nesillere aktarmaya

²⁴⁹Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 11.Madde, 2009, Erişim:04.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

²⁵⁰Türk Devletleri Teşkilatı, Logo ve Bayrak, 2024, Erişim:04.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/logo-ve-bayrak>

alışan ve mevcut Türk devletlerinin siyasi, ekonomik, ticari, sanayi, eğitim, ulaştırma, sağlık, turizm ve birçok farklı alanda çalışmalar yürüterek devletlerarası kardeşlik bağını güçlendiren bir yapıya sahiptir.²⁵¹ TDT ile ilişkili olan TÜRKSOY, Türk Akademisi, TÜRKPA, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO) gibi kuruluşlar alt başlıklarda detaylı olarak tanıtılacaktır. Bunun yanında TDT; Dünya Sağlık rgt (DSÖ), Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Programı (UN-HABITAT), İşlam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Asya’da İşbirliği ve Güven Artırıcı nlemler Konferansı (CICA), Karadeniz Ekonomik Kurumu (KEİ) ve Birleşmiş Milletlere bağlı diğer alt kurum ve kuruluşlarla ortak çalışmalar yürütmektedir.²⁵²

3. 2. Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY)

XX. yüzyıl sonlarına doğru Türkistan Türk Devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla Türk Dünyası arasında kurulan ilk işbirliği teşkilatı özelliğini taşıyan TÜRKSOY, ‘Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi’ adıyla Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan’ın 12 Temmuz 1993 tarihinde yapmış oldukları TÜRKSOY’un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri adlı anlaşma ile resmen kurulmuştur.²⁵³ Kurulma amacı olarak Türk dili konuşan ülkelerin tarihİ, kültürel ve sanatsal değerlerine sahip çıkarak gelecek nesillere aktarılmasını sağlamaktır. Uluslararası bir kuruluş olarak kurulan TÜRKSOY’a kurucu yeleri dışında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tuva, Hakas ve Gagavuz Yeri gözlemci üyelerdir.²⁵⁴

17 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan Bakü’de düzenlenen 26. dönem toplantısında TÜRKSOY’un açılımlı ‘Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı’ olarak değiştirilmiştir. Merkezi Türkiye Ankara olan teşkilat 4 şubat 2010 tarihinde ‘Türkiye ile Ev Sahibi lke

²⁵¹Trk Devletleri Teşkilatı, İşbirliği Alanları, 2024, Erişim: 04.06.2024
<https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari#1-siyasi-isbirligi>

²⁵²Trk Devletleri Teşkilatı, Ortak Kuruluşlar, 2024, Erişim: 04.06.2024
<https://www.turkicstates.org/tr/uluslararasi-ortaklar>

²⁵³Resmi Gazete, 09.06.1994 Tarih ve 21955 Sayı, Erişim: 05.06.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21955.pdf>

²⁵⁴Gagavuz Yeri Moldova’ya, diğer sayılan cumhuriyetler Rusya Federasyonu’na bağlı zerk Cumhuriyetlerdir.

Anlaşması' imzalamıştır. Tüzel kişiliğe sahip olan TÜRKSOY anlaşma yapma, mal alma ve satma ve hukuki işlem yapabilme yetkilerine sahiptir.²⁵⁵

Uluslararası teşkilat statüsünde olan TÜRKSOY'un teşkilat yapısına bakıldığında Kültür Bakanları Konseyi, Dönem Koordinatörü ve Genel Sekreter bulunur.²⁵⁶ Yapılacak olan faaliyetler teşkilata üye devletlerin Kültür Bakanlarından oluşan Daimi Konsey tarafından belirlenir. Konseyin aldığı kararları teşkilatın Genel Sekreterliği ifa eder.²⁵⁷ TDT kuruluşunu simgeleyen Nahçıvan Anlaşmasıyla TDT ve TÜRKSOY sanatsal, kültürel, bilimsel işbirliği alanları geliştirerek Türk Dünyasını uluslararası bir şekilde tanıtmayı hedeflemişlerdir. Kendi başına ayrı bir uluslararası örgüt olan TÜRKSOY bu bağlamda Türk Dünyasının çatı kuruluşu sayılan TDT ile ilişkili kuruluşlardandır.²⁵⁸ Türk Dünyasının UNESCO'su sayılabilecek olan TÜRKSOY, TDT'nin yanında Uluslararası Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Parlamenterler Asamblesi ile ortak çalışmalar yürütmekle birlikte UNESCO ve ISESCO gibi uluslararası teşkilatlarla da işbirliği yapmaktadır.²⁵⁹

3. 2. 1. Daimi Konsey Toplantıları

Türk Dünyası Kültür Bakanlarını bir araya getiren, Türk işbirliği teşkilatlarının en kadim geleneklerinden olan yılda bir defa Türk Dünyası Kültür Başkenti kapanışında yapılan toplantı bugüne kadar 38 kez düzenlenmiştir. Türk Dünyasının kültür ve sanatını geliştirmeyi amaçlayan toplantıda teşkilatın faaliyet programları belirlenir. Bunun yanında Türk Dünyası Kültür Başkentinin belirlenip ilgili dönemin atfedileceği kişiler netleştirilir. Alınan kararları Genel Sekreterlik icra etmekle yükümlüdür. Dönem

²⁵⁵Resmi Gazete, 27.05.2011 tarih ve 28038 Sayı, Erişim: 05.06.2024 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110827-2.htm>

²⁵⁶TÜRKSOY Genel Sekreterlik görevini 31 Mart 2022 tarihinde yapılan Daimi Konsey Olağanüstü toplantısında oy birliğiyle Genel Sekreter seçilen Sultan Raev icra etmektedir. Raev Kırgız Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kırgız Cumhuriyeti kültür Geliştirme Devlet Komisyonu Başkanlığı, Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreter Yardımcılığı ve birçok başka kültürel üst düzey görevlerde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. TÜRKSOY, Genel Sekreter, 2022, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/genel-sekreter>

²⁵⁷TÜRKSOY, Tarihçe, 2022, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/tarihce>

²⁵⁸Süleyman Sırrı Terzioğlu, Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi S.36, 2013, s.69.

²⁵⁹TÜRKSOY, Tarihçe, 2022, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/tarihce>

koordinatörlüğü kültür başkenti seçilen şehrin bağlı olduğu ülke Kültür Bakanlığına geçer.²⁶⁰

3. 2. 2. Kültür Başkentleri

Hiç şüphesiz insanoğlu istisnaları hariç toprak ve vatan sevgisiyle doludur, bunun özlemine çeker ve oradan beslenir. Türk Dünyasının kültür ve sanat elçiliği misyonunu üstlenen TÜRKSOY bu vesile ile tüm dünya Türklüğünün ata yurtlarını hatırlayıp ruhsal bağını güçlendirebilmesi adına Türk Dünyası Kültür Başkenti uygulamasını başlatmıştır. 2012 yılından itibaren yapılan uygulama neticesinde 12 yılda Azerbaycan'dan iki şehir (2016 Şeki, 2023 Şuşa), Kazakistan'dan iki şehir (2012 Astana, 2017 Türkistan), Kırgızistan'dan bir şehir (2019 Oş), Özbekistan'dan bir şehir (2020 Hive), Türkiye'den üç şehir (2013 Eskişehir, 2018 Kastamonu, 2022 Bursa), Türkmenistan'dan iki şehir (2015 Merv, 2024 Anev) Kültür Başkenti seçilmiştir.²⁶¹

3. 3. 3. Geleneksel Etkinlikler

Kültür Başkentleri uygulamasıyla Türk Dünyasında birlik ve beraberliğin gelişerek ilerlemesini sağlayan TÜRKSOY bunun yanında kültür, edebiyat ve sanatsal birliktelik içinde pek çok çalışmaya imza atmaktadır. TÜRKSOY anma yılları uygulaması adıyla her yılı Türk Dünyasından mümtaz bir şahsiyete atfetmektedir. Bu vesile ile tarihimizin önemli şahsiyetlerinin kültürel mirası korunup yeni nesillere aktarılmaktadır. 2010 yılında doğumunun 120. yılı münasebetiyle Başkurt Türkü Bilim adamı Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a atfedilerek başlanmış, geçen on dört yıl Hakas Türkü Türkolog Nikolay Katanov, Kırgız Türkü Cengiz Aytmatov, Azerbaycan Türkü Molla Penah Vagif gibi birçok Türk mutasavvıf ve aydına atfedilerek anma etkinlikleri düzenlenmiştir.²⁶²

²⁶⁰TÜRKSOY, Daimi Konsey Toplantıları, 2022, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/daimi-konsey-toplantilari>

²⁶¹TÜRKSOY, Kültür Başkentleri, 2024, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/kultur-baskentleri>

²⁶²TÜRKSOY, Geleneksel Etkinlikler, 2024, Erişim:06.06.2024 <https://www.turksoy.org/geleneksel-etkinlikler>

3. 3. 4. Nevruz Kutlamaları

Türklerin Ergenekon'dan çıkışını ve baharın gelişini simgeleyen Nevruz, ortak tarihimizde çok önemli bir yer kapsamaktadır. TÜRKSOY'un yapmış olduğu çalışmalar ile Nevruz bütün dünyaya mal edilmiştir. Üye devletlerin dışında teşkilat, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, UNESCO Genel Merkezi, Balkan Ülkeleri, Holfburg Kraliyet Sarayı gibi dünyanın hemen her yerinde Nevruz kutlamaları gerçekleştirmiştir.²⁶³

3. 4. Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

Devletlerin var olabilmesi ve varlığını sürdürebilmeleri için başka devletlerle çeşitli konularda karşılıklı ilişkiler kurması gerekmektedir. Bu ilişkiler ekonomik, ticari, siyasi, iktisadi ve birçok alanı kapsar. Şahsi menfaatlerin dışında devletler, diğer devletlere karşı üstünlük kurabilmek ve dünyada güçlü bir yer teşkil edebilmek adına siyaset geliştirir. Geliştirilen siyaset bazen kötü niyetli olsa da genel olarak hoşgörü ve nezaket çerçevesinde olmalıdır. Devletler diğer devletlere karşı eşit mesafede durma yönünde eğilimli olsalar da Türk Milleti gibi birçok devlete sahip olan bir millet birbirlerinden uzak duramazlar ve durmamalıdır. Türk Devletleri Teşkilatı gibi çatı kuruluşların yanında, TÜRKSOY gibi kültürel eğilimli kuruluşlar tayin eden Türk devletleri bunun yanı sıra siyasi birliktelik, ortak siyaset üretebilme ve Parlamento diplomasisi geliştirebilmeyi hedeflemişlerdir. Bu sebeple 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Sarayında bir araya gelen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyetleri imzalamış oldukları İstanbul Anlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Asamblesi'ni resmen kurmuşlardır.²⁶⁴

İstanbul Anlaşması'na göre ulusal mevzuatların yakınlaştırılmasını ve insani, siyasi, hukuki konuların tartışılması konularını ele alan teşkilat danışma kurulu görevi alır. Bildiri, çağrı ve tavsiye şeklinde işleyiş gösteren teşkilatta üye devletlerden yedişer üye bulunur ve parlamento delegasyonlarına tarafların meclis başkanları başkanlık eder. Her bir tarafın eşit hakları vardır. Yaptıkları faaliyetlerden parlamento başkanlarından oluşan Asamble Konseyi sorumludur. Konsey ortak gelişme yolları ve işbirliği

²⁶³TÜRKSOY, Nevruz Kutlamaları, 2024, Erişim:06.06.2024 <https://www.turksoy.org/geleneksel-etkinlikler>

²⁶⁴TÜRKPA, TÜRKPA Hakkında, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/about>

çerçevesini belirler. Asamblenin daimi çalışma organı sekretaryadır. Sekretaryanın çalışma yapısı ve işlevleri konsey tarafından onaylanan yönetmelikle belirlenir. Genel Kurul ve Konsey toplantıları yılda en az bir defa olmak üzere üyelerin isimlerinin alfabetik sıralamasına göre yapılır. Üyelerden birinin teklifi ve diğer üyelerin onaylaması hâlinde dönem başkanlığını yürüten ülke parlamentosu tarafından olağanüstü toplantı düzenlenebilir.²⁶⁵

Asamblenin birinci genel kurul toplantısı 29 Eylül 2009 tarihinde Azerbaycan Bakü'de Azerbaycan Millî Meclisi, Kazakistan Parlamentosu, Kırgızistan Jogorku Keneşi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcilerinin katılımlarıyla gerçekleşmiştir. Türk dünyası arasında ekonomik, kültürel birlikteliği arttırabilmek hedeflenmiştir.²⁶⁶ Asamble sekretaryasının daimi olarak Bakü şehrinde olmasının kararlaştırıldığı toplantıda teşkilatın iç tüzüğü, sekretarya yönetmeliği ve Bakü Beyannamesi kabul edilmiştir. Teşkilat hem Türk Dünyasında hem bölgesel ve küresel düzeyde istikrarın devamı ve gelişmesi için önemli bir araçtır. Asamble toprak bütünlüğü, hürriyet hakkı ve sınır ihlal edilmezliği ilkelerine saygı duyar, birbirlerinin iç işlerine karışmamayı taahhüt eder. Parlamento diplomasisinin gelişmesi esasıyla teşekkül edilen teşkilat, üye ülkeleri için siyasi, hukuki ve ekonomik yönden kalkındırma yolları arar ve bunu temel amaç kabul eder.²⁶⁷ TÜRKPA Türkiye Cumhuriyeti ev sahipliğinde 28 Nisan 2023 yılında yapılan on ikinci genel kurulunda ismini Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi olarak değiştirmiştir.²⁶⁸

3. 4. 1. Ulusal Delegasyonlar

Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye olmak üzere dört ulusal delegasyondan oluşmaktadır. Delegasyonlar incelendiğinde;

²⁶⁵TÜRKPA, İstanbul Anlaşması, 21 Kasım 2008, Erişim 07.06.2024 <https://turkpa.org/agreement/1>

²⁶⁶TÜRKPA, Deklarasyonlar, Bakü Bildirgesi, 29 Eylül 2009, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/files/plen%2001%20tr.pdf>

²⁶⁷TÜRKPA, TÜRKPA Hakkında, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/about>

²⁶⁸TÜRKPA, Deklarasyonlar, Ankara Bildirgesi, 29 Eylül 2009, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/files/plen%2012%20tr.pdf>

Azerbaycan Ulusal Delegasyonu

Kurucu üyelerden birisi olarak Azerbaycan millî meclisi 125 sandalyelik tek kamaralı bir parlamento yapısına sahiptir. Meclis seçimleri beş yıllık dönemlerde tekrarlanır. Asamblede biri başkan olmak üzere dokuz kişilik delegasyonla temsil edilmektedir. Delegasyon başkanlığını millî meclis başkanı Sahibe Gafarova yürütmektedir.²⁶⁹

Kazakistan Ulusal Delegasyonu

Teşkilatın kurucu üyelerinden olan Kazakistan 98 sandalyelik meclis ve 50 sandalyelik senatodan oluşan bir parlamentoya sahiptir. Ülke, asamblede biri başkan olmak üzere on kişilik bir delegasyon tarafından temsil edilmektedir. Delegasyon başkanlığını Kazakistan Cumhuriyeti Meclis Başkanı Yerlan Koşanov yürütmektedir.²⁷⁰

Kırgızistan Ulusal Delegasyonu

Teşkilatın kurucu üyelerinden olan Kırgızistan Jogorku Keneşi 90 sandalyelik tek kamaralı bir parlamentodur. Üyeleri beş yıllık süre için seçilir. Jogorku Keneş biri başkan olmak üzere dokuz kişilik delegasyonla teşkilatta temsil edilmektedir. Delegasyon başkanlığını Jogorku Keneşi Başkanı Nurlanbek Şakiyev yürütmektedir.²⁷¹

Türkiye Ulusal Delegasyonu

Teşkilatın kurucu üyelerinden olan Türkiye altı yüz sandalyelik tek kamaralı bir parlamento yapısına sahiptir. Üyeleri beş yıllık süre için seçilir. Biri başkan olmak üzere dokuz kişilik bir delegasyonla teşkilatta temsil edilir. Delegasyon başkanlığını Numan Kurtulmuş yapmaktadır.²⁷²

²⁶⁹TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/az>

²⁷⁰TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/kz>

²⁷¹TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/kg>

²⁷²TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/tr>

3. 4. 2. Daimi Komisyonlar

İnsani, siyasi ve hukuki birliktelik yönünde tayin edilen TÜRKPİA belirtilen amaçlara hizmet edebilme noktasında çeşitli komisyonlar tayin etmiş ve organizasyonun karışıklık ve sekteye uğramasının önüne geçmiştir. Komisyonlara bakıldığında dört ana başlık altında toplanmış olmak üzere;

Hukuk İşleri ve Uluslararası ilişkiler

2011 yılında hukuk işleri ve Uluslararası ilişkiler olmak üzere iki ayrı komisyon olarak kurulan komisyonlar 2014 Bakü beşinci Genel Kurul Toplantısında komisyonların yeniden yapılandırılması çerçevesinde birleştirilerek Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu adını almıştır. Daimi komisyonların her biri sekiz üyeden oluşmakta olup her üye devletten iki milletvekili görev yapmaktadır. Komisyonun başkanı ve başkan yardımcıları genel kurulda seçilmiş olup görev süreleri üç yıldır. Komisyonun ana gündemi, üye devletlerarasında hukuki ve uluslararası ortak çıkarları gözetmektir. Komisyon kendi konuları dâhilinde rapor ve tavsiye şeklinde belgeler hazırlayıp model kanun tasarıları hazırlama yönünde çalışmalar yürütmektedir. Komisyonun mevcut başkanlığını Türkiye Cumhuriyeti'nden Osman Mesten yürütürken başkan yardımcılığı görevini Kazakistan Cumhuriyeti'nden Abzal Kûspan ifa etmektedir.²⁷³

Eğitim Kültür Sosyal ve İnsani Meseleler Daimi Komisyonu

Başlangıçta Sosyal, Kültürel ve İnsani İşler Komisyonu olarak kurulmuş olup 2023 yılında teşkilatın On İkinci Genel Kurul Toplantısında Eğitim alanı da eklenerek son hâlini almıştır. Her üye ülkeden iki kişi olmak üzere sekiz kişiden oluşan Komisyonun başkanı ve başkan yardımcıları genel kurulda seçilir ve görev süreleri üç yıldır. Üye devletlerin ulusal mevzuatlarını uyumlu hale getirmek üzerine model taslak metinler hazırlayan komisyon ortak tarih, sosyokültürel, bilimsel ve eğitim alanlarında çalışmalarını yoğunlaştırır. Komisyon başkanlığını Kırgızistan Cumhuriyeti'nden Ulan

²⁷³TÜRKPİA, Daimi Komisyonlar, Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/1-commission-on-legal-affairs-and-international-relations>

Bakasov, başkan yardımcılığını Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Nizami Caferov yürütmektedir.²⁷⁴

Ekonomik İşbirliği Daimi Komisyonu

'Ekonomik, Ticari ve Mali İşler Komisyonu' olarak teşekkül edilen yapı 2014 teşkilat Bakü Genel Kurul toplantısında daha geniş alanı kapsayacak şekilde mevcut hâlini almıştır. Her üye ülkeden iki kişi olmak üzere sekiz kişiden oluşan Komisyonun başkanı ve başkan yardımcıları genel kurulda seçilir ve görev süreleri üç yıldır. Dört daimi komisyondan biri olarak ülkeler arası ekonomi, ticaret, finans gibi konuları ele alır ve bu hususlarda taslak metin çalışmaları yapar. Komisyon başkanlığını Kazakistan Cumhuriyeti'nden Anas Bakkojayev yaparken başkan yardımcılığı görevini Kırgızistan Cumhuriyeti'nden Çolpon Sultanbekova yürütmektedir.²⁷⁵

Çevre Doğal Kaynaklar ve Sağlığın Korunması Daimi Komisyonu

Çevre ve Doğal Kaynakların korunması olarak teşekkül edilen yapı teşkilatın 2021 yılında Türkistan onuncu genel kurul toplantısında sağlık başlığının da dâhil edilmesiyle son hâlini almıştır. Her üye ülkeden iki kişinin dâhil olduğu komisyon sekiz kişiden oluşmakta olup başkan ve başkan yardımcıları genel kurulda üç yıllığına seçilir. Ana gündemi çevre güvenliği, doğal kaynakların sağlıklı kullanımı ve üyeler arası işbirliğidir. Üye devlet mevzuatlarının uyumlu hale gelmesi hususunda hareket edip taslak metin çalışmaları yapmaktadır.²⁷⁶

3. 4. 3. TÜRKPA GRUPLAR

TÜRKPA Asamble Konseyi ve Sekretaryasının yanında bünyesinde Genç Parlamenterler Grubu ve Kadın Parlamenterler Grubu barındırır. Bu gruplar incelendiğinde;

²⁷⁴TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Eğitim Kültür Sosyal ve İnsani Meseleler Daimi Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/2-commission-on-education-culture-social-and-humanitarian-affairs>

²⁷⁵TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Ekonomik İşbirliği Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/3-commission-on-economic-cooperation>

²⁷⁶TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Çevre Doğal Kaynaklar ve Sağlığın Korunması Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/4-commission-on-environment-natural-resources-and-health-protection>

Genç Parlamenterler Grubu

TÜRKPA 2019 Bakü Dokuzuncu Genel Kurulunda kalkınma hedeflerinin önceliklerden biri olarak genç istihdamını desteklemek ve teşvik etmek amacıyla üye ülkeler arasındaki işbirliğinin artırılarak devam etmesi için alınan kararla kurulmuştur. Ana gündem maddesi olarak genç nüfusun toplumdaki yerini güçlendirip sosyal, ekonomik ve siyasi hayatla uyum içinde olmalarını sağlamaktır. Grup, teşkilatın dönem başkanı tarafından görev süresince atanan Grup Başkanı ve üye devletler tarafından her bir toplantı için geçici olarak görevlendirdiği kişilerden oluşur. Grup başkanlığını Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyesi Emre Çalışkan yürütmektedir.²⁷⁷

Kadın Parlamenterler Grubu

TÜRKPA 2019 Bakü Dokuzuncu Genel Kurulunda 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde fırsat eşitliğini arttırmak için kurulmuştur. Ana gündem olarak grup siyasi, sosyal ve kamusal alanlarda kadınların varlığını arttırmayı ve karar almada yetkinliklerini yükseltmeyi hedeflemektedir. Grup teşkilatın Dönem Başkanı tarafından görev süresince atanan Grup Başkanı ve üye devletler tarafından her bir toplantı için geçici olarak görevlendirdiği kişilerden oluşur. Grup Başkanlığını Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyesi Zeynep Yıldız yapmaktadır.²⁷⁸

Üye devlet yetkililerinin katılımlarıyla genel kurullar düzenleyen teşkilat, bunun yanında mevcut komisyon toplantıları düzenler. Kuruluş amacı gereği üye devletlerde gerçekleştirilen seçim ve referandumlara gözlemci göndererek seçimlerin sağlıklı olup olmadığını denetler ve geliştirme yollarını arar. TÜRKPA'nın Dönem Başkanlığını üye ülkelerin isimlerinin İngilizce alfabetik sırasına göre mevcut olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) yürütür ve TBMM Başkanı Numan Kurtulmuş teşkilat başkanlığı görevini ifa eder. Her yıl bir üye ülke dönem başkanlığı yapmaktadır. 28 Eylül 2021 tarihinde düzenlenen onuncu genel kurulda teşkilatın genel sekreterliğine Mehmet Süreyya Er seçilmiştir. Genel Sekreterin her üye devletten bir genel sekreter yardımcısı bulunur. TÜRKPA; TDT, TÜRKSOY, Uluslararası Türk Akademisi, Uluslararası Türk Kültürü ve Miras Vakfı gibi Türk Dünyası merkezli kuruluşlar dışında KKTC ve

²⁷⁷TÜRKPA, Gruplar, Genç Parlamenterler Grubu, 2024, Erişim 07.06.2024
<https://turkpa.org/workgroup/1-young-parliamentarians-group>

²⁷⁸TÜRKPA, Gruplar, Kadın Parlamenterler Grubu, 2024, Erişim 07.06.2024
<https://turkpa.org/workgroup/2-women-parliamentarians-group>

Macaristan Meclisleri, İİT, KEİPA, Bağlantısızlar Hareketi Parlamenterler Ağı gibi uluslararası kuruluşlarla da işbirliği yapmaktadır.²⁷⁹

3. 5. Türk Ticaret ve Sanayi Odası (TTSO)

TDT bünyesinde üye ve gözlemci devletlerin karşılıklı işbirliğini arttırmak, iş çevrelerinin birbirleriyle olan iletişimini desteklemek ve bu bağlamda ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmaya katkı sunmak adına 2019 yılında Türkiye İstanbul merkezli kurulmuştur.²⁸⁰ TDT kuruluşunun onuncu yıldönümü vesilesiyle 15 Ekim 2019 tarihinde yapılacak olan yedinci liderler zirvesi öncesi 31 Temmuz 2019 tarihinde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ev sahipliğinde TDT üye devletlerinin ilgili birimlerinin katılımlarıyla birinci genel kurul toplantısı düzenlenerek daimi bir sekretarya tayin edilmiştir. TTSO Başkanlığına TOBB başkanı Rıfat Börekçi seçilmiştir. Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanı Ruhsar Pekcan TDT üyelerinin Gayri Safi Millî Hasılası'nın (GSMH) bir trilyon dolara ulaştığını, lojistik sorunlarının çözümü ve diğer Türk devletlerinin katılımlarıyla bu hacmin büyüyecek devam edeceğini söylemiştir.²⁸¹

6 Mart 2024 tarihinde olağanüstü toplanan TTSO genel kurul toplantısında üyeler, tüzüğün gözlemci üyelik statüsü ile ilgili maddesinde değişikliğe giderek TDT gözlemcilerine TTSO için tam üyelik hakkı tanımışlardır. Ayrıca Türkmenistan'ın talebi üzerine teşkilata üyeliği gerçekleşmiştir.²⁸²

3. 6. Türk Akademisi (TWESCO)

Ekim 2009 tarihinde TDT Bakü Devlet Başkanları zirvesinde Türk Dünyası üzerine araştırmalar yapmak üzere ortak bir bilim kurumu oluşturulması fikrini ortaya atan Kazakistan'ın önerisi diğer üye devletlerden de destek almıştır. Kazakistan bu öneri doğrultusunda 25 Mayıs 2010 tarihinde kendi Eğitim Bakanlığı bünyesinde Türk

²⁷⁹TÜRKPA, TÜRKPA Hakkında, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/>

²⁸⁰Türk Devletleri Teşkilatı, TTSO, 2024, Erişim: 08.06.2024 https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/ttso_6

²⁸¹Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, TTSO, 2019, Erişim: 08.06.2024 <https://ticaret.gov.tr/haberler/turk-ticaret-ve-sanayi-odasi-acildi#>

²⁸²Türk Devletleri Teşkilatı, TTSO, 2024, Erişim: 08.06.2024 https://www.turkicstates.org/tr/haberler/tdt-sekretaryasi-ttso-olaganustu-genel-kurul-toplantisina-katildi_3221

Akademisinin açılışını yapmıştır. 2012 TDT Devlet Başkanları Bişkek zirvesinde ortak Türk Akademisi kurulması anlaşması taraflar tarafından imzalanmıştır. 16 Kasım 2020 tarihinde teşkilat Kazakistan ile ev sahibi anlaşması imzalayarak merkezin burada olmasını kararlaştırmıştır. Üye devletlerin tamamının, teşkilatın kuruluş anlaşmasını imzalamalarının tamamlanması 2021 yılını bulsa da 2022 yılında üye devletlerden bütçe ve personel bakımından tam destek almış ve uluslararası kuruluş statüsünü 2014 yılında kazanmış olmasına rağmen aktif arenada rol oynaması bu tarihi bulmuştur. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin kurucu üye olduğu teşkilata 2018 yılında Macaristan, 2022 yılında Özbekistan gözlemci üye olarak katılmıştır.²⁸³

Türklük bilimi hususunda bölgesel koordine merkezi olarak görev yapan Türk Akademisi Türk Dünyasının bilimsel olarak bütünleşmesinin önünü açmak ve yapılacak programları teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Görev edindiği alanlara bakıldığında ortak Türk tarihi üzerine çalışmalar yapmak, Türk Dünyasının manevi ve kültürel mirasına sahip çıkmak, Türk devletlerinin ortak şekilde kullanabileceği edebî bir dil ve üye devletlerde kullanılabilecek ortak ders kitapları ile materyaller oluşturmak olduğu görülmektedir. Bunların dışında Türk Akademisi mülk edinmek, sözleşme yapmak, maddi işlemler yapmak ve DİK kararıyla gözlemci üye almak haklarına da sahiptir.²⁸⁴

Merkezi Kazakistan Astana olan teşkilatın yapısı incelendiğinde Akademi; başkan, başkan yardımcıları ve üye devletlerden birer üyenin bulunduğu Bilim Konseyi tarafından yönetilmektedir. Başkan DBK tarafından seçilir ve diğer üyelere birer başkan yardımcısı atanır. Bilim konseyinin, başkan yardımcılarını dilerse değiştirebilme hakkı saklıdır. Akademi başkanı teşkilat personelinin belirlemek ve yapılan çalışmalar hakkında rapor hazırlayarak DBK'ye sunmak görevlerini de üstlenir. Bilim Konseyi başkanlığı her yıl alfabetik sıraya göre gelen ülke tarafından ifa edilir.²⁸⁵ Akademi başkanlığını 2022 yılından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Prof. Dr. Şahin Mustafayev yürütmektedir.²⁸⁶

²⁸³Türk Akademisi, Türk Akademisi Hakkında, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/ob-akademii>

²⁸⁴Mustafa Bıyıklı, Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Afro-Avrasya Özel Sayısı, 2016, s.404-408.

²⁸⁵Mustafa Bıyıklı, Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi..., s.409.

²⁸⁶Türk Akademisi, Türk Akademisi Hakkında, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/ob-akademii>

3. 6. 1. Türk Akademisi Projeleri

Türk Akademisi, Türk Dünyasının tüm alanlarda birliğine hizmet etmek amacıyla çeşitli projeler gerçekleştirmiştir. Yapılan projelere bakıldığında;

Türkbarometer Türk Cumhuriyetlerinde kamuoyunun Türk Birliği algısına ilişkin sosyolojik durumunu ölçmeyi hedefler.²⁸⁷

Antik Türk Anıt Kompleksi ‘Şiveet Ulaaan’ 2015-2022 yılları arasında Moğolistan’ın Bulgyn bölgesinde Türk tarihi üzerine yapılmış olan arkeolojik çalışmadır.²⁸⁸

Büyük Bozkır Beşerî Bilimler Forumu Türk Dünyasının insanlık tarihine ve gelişimine ne denli katkı sunduğunu araştırmak bağlamında dünyaca ünlü bilim adamlarının bağlantı içerisinde olabilmesi ve yaşanan sorunların giderebilmesi hususunda Büyük Bozkır Beşerî Bilimler Forumu kurulmuştur. 2016-2019 yılları arasında yürütülen proje Türkiyat araştırmalarının ivme kazanmasında rol almıştır.²⁸⁹

‘Ortak Türk Tarihi,’ ‘Ortak Türk Edebiyatı,’ ‘Türk Dünyası Coğrafyası,’ Ders Kitapları Türk Dünyasının ortak tarihi, edebiyatı ve coğrafyasını gelecek nesillere aktarabilme hususunda ve hususlarda ortak bir algı yaratabilme arzusuyla hayata geçirilen proje 5 Haziran 2014 TDT Bodrum zirvesinde alınan DBK kararınca ortaya çıkmıştır. Kitapların içeriği incelendiğinde ‘Ortak Türk Tarihi Kitabı’ Eski çağlardan başlayarak XV. yüzyıla kadarki süreçte Türk devletleri ve hanedanlarını konu alır. Kitap toplam yedi ana başlıktan oluşur. ‘Ortak Türk Edebiyatı Kitabı’ Türk edebiyatının ilk dönemlerinden başlayarak modern millî edebiyatlara kadarki süreçleri ele alır. ‘Türk Dünyası Coğrafyası’ ders kitabı Türk dünyasının varlık gösterdiği tüm coğrafyaları bir bütün hâlinde ele almaya çalışarak genel bilgileri vermeyi amaçlar. İki bölümde ele alınan kitabın ilk bölümü farklı milletlerden ünlü bilim insanlarının Türk Dünyası yorumlarına genel bir bakış açısı çizerken ikinci bölüm Türk dünyasına dâhil olan devletlerin coğrafi özelliklerini anlatmaktadır.²⁹⁰

²⁸⁷Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/turkbarometer>

²⁸⁸Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/9-18-yuzyil-turk-dunyasi-dekoratif-ve-uygulamali-sanati>

²⁸⁹Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/great-steppe-humanities-forum>

²⁹⁰Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/textbooks-common-turkic-history-common-turkic-literature-geography-turkic-world>

3. 6. 2. Atalar Mirası Portalı

Teşkilatın, Türk Dünyasının yazılı kültür mirasına sahip çıkabilmek adına hayata geçirmiş olduğu Atalar Mirası Portalı eski çağlardan günümüze değin Türk ülkelerinin yazılı eserlerine ait olan örnekleri ve bunların orijinal nüshalarını portal üzerinden sunmaktadır. Portalda ‘Eski Soğd, Brahmi Yazıları, Türk Dönemi Soğd Yazılı Paraları, Türgeş Dönemi Paraları, Eski Türk Bitig Yazısı, Eski Uygur Yazısı, Arap Harfli Orta Dönem Türk Yazısı, Latin Alfabesi, Kiril Alfabesi, Türk Ortak Latin Alfabesi’ olmak üzere dokuz bölüm bulunmaktadır.²⁹¹

3. 6. 3. Kütüphane

Bünyesinde 70.000 civarında değerli eser barındıran kütüphanenin ekseriyeti Türkiyat alanını kapsamaktadır. Türk dünyası, dili, edebiyatı, mitolojisi ile ilgilenen meraklıları için önemli bir merkez konumundadır. Ana amacı Türkiyat araştırmalarına farklı bakış açıları sunmak olan Türk Akademisi Kütüphanesi A. Zeki Velidi Togan, İstvan Mandoki, Abjan Kurışjanulı gibi akademi dünyasının saygın isimlerinin özel koleksiyonlarından temin edilen eserler ve dünyanın hemen her yerinden temin olan çalışmalardan oluşturulmuştur. Türk Akademisinin emekleriyle oluşturulan yüz elliden fazla bilimsel çalışma da kütüphanede kullanıma açık durumdadır. Türk Dünyası için çalışma yapmak isteyen akademisyen, araştırmacı ve öğrenciler için geniş çaplı bir hizmet sunmaktadır.²⁹²

3. 6. 4. Müze

Türk Dünyasının kültürel zenginliğini, tarihî mirasını korumak ve farklı bakış açıları yaratmak misyonuyla kurulan Türk Akademisi müzesi teşkilat merkez binasında yer alır ve ziyaretçilerine zengin Türk tarihi hakkında bilgi sunar. Eski dönem buluntularından günümüz sanat eserlerine kadar medeniyetimizi oluşturan farklı dönem ve kültürlerle ait eserler bulundurmaktadır. Türk halklarının yaşam tarzları, zanaatkarların

²⁹¹Detaylı Bilgi İçin bkz. Türk Akademisi, Portallar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/proekty>

²⁹²Türk Akademisi, Kütüphane, Erişim: 10.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/biblioteka>

ustalık becerilerini gün yüzüne çıkaran silahlar, çömlekler, mücevherler ve birçok farklı eseri bünyesinde bulundurmaktadır.²⁹³

Çok paydaşlı bir yapıya sahip olan Türk Akademisi TDT bünyesinde kurulan bir uluslararası teşkilat olup TÜRKSOY, TÜRKPA ve Türk Kültürü Miras Vakfı'nın yanında UNESCO, İİT, ECO gibi diğer uluslararası kuruluşlarla da ortak projeler yürütmektedir. 'Türk Dünyası Resmî Ekonomi Politikası Araştırma Merkezi (ERCNET)'nin Sekretarya görevini de üstlenen teşkilat, ekonomik bütünleşmeyi teşvik etmeyi amaçlar. Türk Akademisi çatısı altında bulunan bir başka komisyon ise ortak alfabe komisyonudur. Teşkilat Türk dünyası için Latin harflerine dayalı ortak bir alfabe oluşturmayı hedefler. Devletlerin savaştan ziyade tarihini, dilini, kültürünü kaybetmesiyle ortadan kalktığı gerçeğini tarih bize defaatle göstermiştir. Bu bağlamda sayılan hususların korunması için çalışma gösteren Türk Akademisinin önemi bir başka boyuta çıkmaktadır.²⁹⁴

3. 7. Türk Kültür ve Miras Vakfı

TDT kurucu üyelerinden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkanı İlham Aliyev'in girişimleriyle hayata geçirilen teşkilatın kuruluş tüzüğü 23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan Bışkek'te düzenlenen TDT zirvesinde Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye devlet başkanlarının desteğiyle kabul edilmiştir.²⁹⁵ 11 Eylül 2015 tarihinde Kazakistan Astana'da düzenlenen TDT zirvesinde alınan kararla başkan ataması yapılarak çalışmalarına başlamıştır. Vakfın sekretaryası Azerbaycan Bakü'de bulunmaktadır.²⁹⁶ Teşkilatın amacı ilgi alanındaki proje ve çalışmaların desteklenmesi yoluyla Türk Dünyasının mirasını korumak ve tanıtmaktır. Eğitim, kültür, iletişim vb. alanlar teşkilatın desteklediği konulardır. Teşkilat tüzüğü incelendiğinde amaçlar; Türk kültürü ve mirasını korumak, bu bağlamda restorasyon ve tanıtım için bütçe ayırmak, konu ile ilgili uzmanlar yetiştirmek, Türk dili konuşan halkların yaşadığı coğrafyalarda geleneksel ve uygulamalı

²⁹³Türk Akademisi, Müze, Erişim: 10.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/muzej>

²⁹⁴Türk Akademisi, İşbirliği, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/sotrudnichestvo>

²⁹⁵Türk Kültür ve Miras Vakfı, tarih, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024 <https://itchf.org/haqqimizda/tarix>

²⁹⁶Anadolu Ajansı, Bakü'de Türk Kültür ve Miras Vakfının Yeni Binası Açıldı, 14.10.2019, Erişim: 10.06.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakude-turk-kultur-ve-miras-vakfinin-yeni-binasi-acildi/1613226>

sanatların yaşatılması ve geliştirilmesini desteklemek olarak belirtilmiştir.²⁹⁷ Teşkilatın mevcut başkanlığını Kazakistan Cumhuriyeti'nden 'Besteci, Sanat Doktoru, Kamu Yönetimi ve Uluslararası Kalkınma Doktoru, Felsefe Doktoru, Yüksek Tasdik Komisyonu Profesörü, Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Onursal Üyesi, Kazakistan'ın Onurlu Çalışanı' unvanlarına sahip olan Aktoty Raimkulova yürütmektedir.²⁹⁸ Teşkilat başkanı dışında üye devletler tarafından atanan bir başkan yardımcısı, dört proje müdürü ve üç araştırma uzmanı görev almaktadır.²⁹⁹ Teşkilata kurucu dört devletin yanında Macaristan da gözlemci üye statüsünde dâhil olmuştur.³⁰⁰ Kuruluş belgesinde edilen beyana göre teşkilat, bünyesinde yürüttüğü faaliyetler için TÜRKSOY ile işbirliği içerisinde.³⁰¹

3. 8. Türk Yatırım Fonu

2022 yılında düzenlenen TDT dokuzuncu zirvesinde Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, mali imkânların artması ve işbirliğinin kuvvetlenmesi açısından Türk Yatırım Fonunun kurulması gerektiğine vurgu yapmıştır.³⁰² TDT üye devletlerinin de iştirakiyle 16 Mart 2023 tarihinde Ankara'da fonun kuruluş anlaşması imzalanmıştır. Fonun kuruluş amaçları; ticaret teşvikini arttırmak, küçük, orta ve büyük girişimlerin desteklenerek finanse edilmesini sağlamak, kamu özel işbirliğini arttırmak, ulaştırma ve lojistik ağının genişlemesini sağlamak, enerji verimliliğine katkı sağlayabilmek adına yenilenebilir enerji projelerini desteklemektir. TDT gözlemci üyelerinin fona üye olabilmelerinin önü açık iken diğer devletler Guvernörler tarafından belirlenen kurallar dâhilinde fon üyesi olabilirler. Fonun toplam sermaye stoku beş yüz milyon dolardır, elli bin dolarlık on bin hisseye bölünmüştür ve her üye eşit hisseye sahiptir. Fonun işleyiş

²⁹⁷Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Kültür Ve Miras Vakfı, 2024, Erişim: 10.06.2024 https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-kultur-ve-miras-vakfi_5

²⁹⁸Türk Kültür ve Miras Vakfı, Başkan, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024 <https://itchf.org/haqqimizda/katiblik/prezident>

²⁹⁹Türk Kültür ve Miras Vakfı, Kadro, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024 <https://itchf.org/haqqimizda/katiblik/heyet>

³⁰⁰Türk Kültür ve Miras Vakfı, Gözlemci Devletler, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024 <https://itchf.org/dovletler/musahideci-dovletler>

³⁰¹Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Kültür Ve Mirası Vakfı Şartı, Madde.8, 2010, Erişim: 10.06.2024 https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_KULTUR_MIRASI_VAKFI_SARTI_TR_20140417_194_303.pdf

³⁰²T.C. Cumhurbaşkanlığı, Türk Yatırım Fonu'nun en kısa sürede hayata geçmesi yararlı olacaktır, 2022, Erişim: 10.06.2024 <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/141633/-turk-yatirim-fonu-nun-en-kisa-surede-hayata-gecmesi-yararli-olacaktir->

yapısı ‘Fon Başkanı, Guvernörler Kurulu, Direktörler Kurulu, Genel Müdür ve çalışanlardan’ oluşmaktadır. Yılda en az iki defa görüşme yapan kurul, fonun yatırım politikalarını oy birliği ile belirler, bunun yanında fon yönetimi görev süreleri boyunca hiçbir siyasi otoriteye tabi olamaz ve fonun çıkarları doğrultusunda çalışır. Fon merkezi Türkiye İstanbul’dur. Uluslararası kuruluş statüsünde olan fon sözleşme yapmak, mülkiyet edinmek, kanuni tatbikatta bulunmak gibi yetkilere sahiptir. Fonun çalışma dili İngilizcedir.³⁰³ Türk Yatırım Fonunun mevcut başkanlığını Kazakistan Cumhuriyeti’nden eski TDT Genel Sekreteri Bağdad Amreyev yapmaktadır.³⁰⁴

3. 9. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)

SSCB’nin dağılmasının akabinde ortak dile, tarihe ve kültüre sahip olduğumuz Türkistan Türk Devletlerinin kalkınmalarını hızlandırabilmek adına insan odaklılık, tarafsızlık ve şeffaflık, güvenilirlik, dış politika ile uyumluluk gibi değerlere sahip olarak Türkiye Cumhuriyeti tarafından ‘Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı’ adıyla Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile kurulmuştur. Teşkilatın kuruluş amaçları arasında gelişim sürecindeki ülkeleri ticari, ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda kalkındırmak için projeler yürütmek, yapılacak projeleri hazırlamak ve faaliyete geçirmek, bağımsız devlet yapılarını geliştirmek, Türk kültür merkezleri kurarak yurtdışında programlar yürütmek vardır.³⁰⁵ 2011 yılında teşkilatın yapısı gözden geçirilerek tekrar yapılanmaya gidilmiş, bu bağlamda 24 Ekim 2011 tarihinde çıkarılan KHK ile teşkilat kanunu ve adı değiştirilmiştir. ‘Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı’ yeni esnek ve hızlı yapısıyla faaliyetlerine daha güçlü bir şekilde devam edebilmiştir. TİKA Türkistan, Balkanlar, Afrika ve Latin Amerika’da olmak üzere altmış bir ülkede altmış üç program koordinasyon ofisi ile yüz yetmişten fazla ülkede çalışmalar yürütmektedir.³⁰⁶ Teşkilat şeması incelendiğinde T.C. Kültür ve Turizm Bakan Yardımcısı, TİKA Başkanı, ‘Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesinden’ sorumlu Başkan

³⁰³Resmi Gazete, Milletler Arası Antlaşma S.32398, Madde.1.2.3.4.5.7.8.12.13.29.33, 13 Aralık 2023, Erişim: 10.06.2024 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/12/20231213-2.pdf>

³⁰⁴Türk Devletleri Teşkilatı, Haberler, Erişim: 10.06.2024 https://turkicstates.org/tr/haberler/baghdad-amreyev-tdt-liderleri-tarafindan-turk-yatirim-fonu-baskanligina-atandi_2682

³⁰⁵Resmi Gazete, KHK/480, 27 Ocak 1992, Erişim: 11.06.2024 <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21124.pdf>

³⁰⁶TİKA, Tarihçe, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/kurumumuz/tarihce/>

Yardımcısı, ‘Doğu ve Güney Asya, Pasifik ve Latin Amerika Dairesi’ ve ‘Orta Asya Dairesi’ Başkanlıklarından sorumlu Başkan Yardımcısı, ‘Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Dairesi Başkanlığı’ ve ‘Orta Doğu ve Afrika Dairesi’ Başkanlıklarından sorumlu Başkan yardımcılıkları bulunmaktadır.³⁰⁷ Teşkilat Başkanlığını TÜRKSOY madalyası sahibi Serkan Kayalar yapmaktadır.³⁰⁸ TİKA beş farklı kıtada yüz yetmişten fazla ülkede varlığını sürdüren bir yapıya sahiptir lakin biz çalışmamızın mahiyeti gereği TİKA’nın tüm çalışmalarından ziyade Türk Devletleri ile olan münasebetlerini ele alacağız.

3. 9. 1. Türkistan Ofisleri

Azerbaycan Program Koordinasyon Ofisi Eğitim, sağlık, ticaret, kültür ve benzeri alanlarda işbirliğini güçlendirmek adına 1993 yılında açılan ofis günümüze kadar bin iki yüz kadar proje ve faaliyet gerçekleştirmiştir. İşbirliğini güçlendirmek adına çalışmalar hız kesmeden devam etmektedir.³⁰⁹

Kazakistan Program Koordinasyon Ofisi 1995 yılında kurulan ofis, eğitim projelerinin dışında altyapı projelerine de öncelik vererek faaliyetlerini sürdürür. 1992 yılından günümüze beş yüz kadar proje gerçekleştirilmiş olup çalışmalar devam etmektedir. TİKA tarafından gerçekleştirilen ilk yenileme çalışması olan Hoca Ahmet Yesevi Türbesi restorasyonu burada gerçekleştirilmiştir.³¹⁰

Kırgızistan Program Koordinasyon Ofisi 1993 yılında açılan ofisin başlıca çalışmaları sağlık ve eğitim alanında olsa da üretim, idari ve sivil alanlarında da çalışmalar yürütmektedir. Şu ana kadar bin üç yüz proje hayata geçirilmiştir.³¹¹

Özbekistan Program Koordinasyon Ofisi 1994 yılında açılmış olan ofisin başlıca çalışma alanları sağlık, eğitim, tarım, altyapıdır. Günümüze kadar dokuz yüze

³⁰⁷TİKA, Teşkilat Şeması, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/kurumumuz/teskilat-semasi/>

³⁰⁸TİKA, Başkan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/kurumumuz/baskan/>

³⁰⁹TİKA, Ofislerimiz, Azerbaycan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/azerbaycan-baku-program-koordinasyon-ofisi/>

³¹⁰TİKA, Ofislerimiz, Kazakistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/en/office/kazakistan-nur-sultan-program-koordinasyon-ofisi/>

³¹¹TİKA, Ofislerimiz, Kırgızistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/kirgizistan-biskek-program-koordinasyon-ofisi/>

yakın proje hayata geçirmiş olup kamu kurumları başta olmak üzere talep odaklı birçok yapıyla faaliyetlerine devam etmektedir.³¹²

Türkmenistan Program Koordinasyon Ofisi 1993 tarihinde kurulan ofis TİKA'nın kurmuş olduğu ilk ofislerden olup eğitim, sağlık, altyapı olmak üzere birçok alanda çalışmalarını sürdürmektedir. Günümüze değin beş yüz kadar proje yürüten ofis, ilk yenileme çalışmalarından olan Sultan Sencer Türbesi restoresini burada yapmıştır.³¹³

3. 9. 2. Avrasya Etütleri Dergisi

Yayın hayatı 1994 yılına dayanan dergi, TİKA'nın saha deneyimleri ile akademik camianın bilgi ve tecrübelerini sentezleyerek teşkilatın uluslararası akademik etki gücünü güçlendirmeyi hedef edinmiştir. İlk yirmi sayısı, makale kabul eden bilimsel bir dergi hâlindeyken yirmi birinci sayısı hakemli dergi hâlini almıştır. 2010 yılında yayımlanan otuz sekizinci sayısı ile TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından dizini ve taranmasının yapılmasıyla ulusal hakemli dergi hâlini almıştır. Türkçe ve İngilizce makalelere yer veren dergi tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik çalışmaları yayımlamayı tercih etmektedir. İşlenen konular genellikle kültür, dil, din, askerî vb. alanlardadır.³¹⁴

TİKA'nın 2023 yılı faaliyet raporu incelendiğinde eğitim sektöründe beş tesis inşası, on sekiz tesis onarımı, yüz elli beş tesis donatımı, beş yüz elli öğretmene mesleki eğitim verilmesi görülürken sağlık sektöründe iki tesis inşası, beş tesis tadilatı, altmış beş tesis onarımı, bin dört yüz yetmiş dokuz sağlık personeline eğitim desteği görülmüş; üretim sektöründe dokuz tesis inşası, yedi tesis onarımı, kırk iki proje desteği, beş yüz yirmi yedi personel eğitimi verilmiş ve iki tarihî eser de yine bu yıl yenilenmiştir. Toplam yıllık ödeneği 2.194.515.116 Türk Lirası (TL) olan teşkilat bütçesinin 232.827.049 TL kısmını 'Orta Asya ve Kafkaslar'da', 269.329.539 TL 'Balkanlar ve Doğu Avrupa'da', 243.495.780 TL 'Ortadoğu ve Afrika'da', 116.103.811 TL 'Doğu ve Güney Asya ile Pasifik ve Latin Amerika'da', 117.220.632 TL ise 'Dış İlişkiler ve Ortaklıklar üzerinden

³¹² TİKA, Ofislerimiz, Özbekistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/ozbekistan-taskent-program-koordinasyon-ofisi/>

³¹³ TİKA, Ofislerimiz, Türkmenistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/turkmenistan-askabat-program-koordinasyon-ofisi/>

³¹⁴ TİKA, Avrasya Etütleri, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/avrasya-etudleri/hakkimizda/>

uluslararası kalkınma işbirliği geliştirmek için harcamıştır'.³¹⁵ Kuruluş gayesi Türkistan Türk devletlerini geliştirmek ve desteklemek olan TİKA, zamanla tüm dünyaya açılmıştır. Günümüzde bütçesinin büyük kısmını Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerinde kullanmaktadır. Türk Dünyasının dünyanın hemen her coğrafyasına yayılmış olması elbette bu durumu kuvvetlendirmektedir.

3. 10. Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB)

2000 yılında Azerbaycan'da yapılan TDT zirvesinde DBK, ülkeler arası karşılıklı işbirliği alanlarını genişletebilmek adına kararlar almıştır. Türk Dünyası ülkeleri ve bulundukları bölgeler ile tarihî, kültürel ortaklıkları bulunan genel ve yerel yönetimler arasında çalışmalar yapabilmek adına 12 Kasım 2003 tarihinde alınan T.C. Bakanlar kurulu kararı ile hayata geçirilmiştir. Merkezi Türkiye İstanbul olan birliğin yönetim kurulunda on bir ülke temsil edilmektedir. TDBB otuz ülkeden bin iki yüze yakın üye belediyesiyle işbirliği yaparak Türkistan, Balkanlar ve Kafkasya'da bulunan belediyeler ile projeler yürütmektedir.³¹⁶

Türk dünyasının sahip olduğu ortak kültür ve medeniyet mirasına bağlı kalarak kardeşlik hukuku temelinde bilgi ve karşılıklı faydalardan yararlanmak amacıyla tarih ve kültür mirasına sahip çıkmak, sosyal, kültürel, ekonomi başta olmak üzere işbirliğinde bulunmak, yönetimlerin sorunlarını çözerek ortak hareket mekanizması geliştirmek ve kuruluş gayeleri ile alakalı konularda çalışmalar yapmayı birlik amaç edinmiştir.³¹⁷

Birlik dünya genelinde ifa edilen örnek uygulamaları takip ederek bunlar hakkında üyelerini bilgilendirmeyi, her türlü eğitim, araştırma etkinlikleri düzenlemeyi, kentlerin fiziki, sosyal ve kültürel gelişimlerine katkı sunmayı, ortak projeler hazırlayarak bunları uygulamayı amaçlar. Birliğe üye belediyelerin alt ve üstyapı konularındaki çalışmalara destek olmak, bu konularda uluslararası düzeyde hibe ve fon kaynaklarına ulaşımın önünü açmak ve üyeler arası koordinasyonu sağlamak da faaliyet alanları içerisindedir. Kentlerde kültür ve sanat çalışmalarına destek olan birlik, bu konularda tesis ve işletmeler

³¹⁵TİKA, İdare Faaliyet Raporu, 2023, Erişim: 12.06.2024 <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2024/02/TİKA-2023-Idare-Faaliyet-Raporu.pdf>

³¹⁶Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Hakkımızda, 2024, Erişim: 12.10.2024 https://www.tdbb.org.tr/?page_id=46&lang=tr

³¹⁷Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Birliğin Amacı, 2024, Erişim: 12.10.2024 https://www.tdbb.org.tr/?page_id=29&lang=tr

kurulmasını sağlar. Belediyecilik üzerine konferanslar düzenleyerek personel kalitesini arttırmayı hedefleyen birlik uluslararası kurumların düzenlemiş olduğu seminer, konferans gibi projelere de dâhil olmaktadır.³¹⁸

TDBB başkanlığını Türkiye Konya Büyükşehir Belediye Başkanı Uğur İbrahim Altay yaparken bunun yanında Türk Dünyası Belediye Başkanları, ülke Belediyeler Birliği Başkanları, Kafkaslar, Balkanlar ve Ortadoğu Belediye Başkanlarından oluşan otuz sekiz kişilik yönetim kurulu, sekiz üyeden oluşan yürütme kurulu, üç üyeden oluşan denetim kurulu ve bürokrat, yazar ve akademisyenlerden oluşan sekiz kişilik Yüksek Danışma Kurulu teşkilatın yönetim mekanizmasında bulunmaktadır.³¹⁹ Birliğin Genel Sekreterlik görevini Kırgızistan üstün hizmet ödüllü Dr. Fahri Solak yürütmektedir.³²⁰

Otuz ülkeden bin iki yüz on üç belediyenin üye olduğu birliğe Azerbaycan iki yüz seksen dokuz, Kazakistan otuz, Kırgızistan dört yüz seksen altı, Özbekistan on belediye ile katılım sağlamaktadır.³²¹

TÜRKSOY, TÜRKPA gibi Türk Dünyası merkezli uluslararası kuruluşların yanında ülke belediyeler birlikleri ve çeşitli vakıflar ile işbirliği yapan birliğin proje ortakları arasında il bankaları, üniversiteler, uluslararası kuruluşlar, enstitüler bulunmaktadır.³²²

Birliğin yayınları incelendiğinde Türk Dünyası ve Türk kültürü motiflerini taşıyan onlarca eserin var olduğu ve birlik üyeleri tarafından yıl içerisinde düzenlenen program, toplantı ve faaliyetlerin işlendiği her yıl düzenli olarak çıkarılan yıllık faaliyet raporunun bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında birlik bünyesinde Uluslararası Yerel Yönetimler ve Araştırma Merkezi (UYEM) yıllık eğitim raporu ve süreli yayınlar da yayınlanmaktadır.³²³

³¹⁸Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Faaliyet Alanları, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=42&lang=tr

³¹⁹Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=4083&lang=tr

³²⁰Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Genel Sekreter, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=55&lang=tr

³²¹Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Üyeler, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=2587&lang=tr

³²²Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Faaliyet Ortakları, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=17708&lang=tr

³²³Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Yayınlar, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=4001&lang=tr

3. 11. Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YDT)

Türk devletlerinin dışında başka ülkelerde yaşayan yaklaşık yedi milyonluk Türk diasporasının Türkiye ile olan bağlantısını sağlayarak kimliğini, dilini muhafaza etmesini, ortak tarih ve kültür paylaşımı yapılan soydaş ve akraba topluluklar ile ilgili çalışmalar yaparak sosyal, kültürel ve akademik işbirliğini üst düzeye çıkarmak ve uluslararası öğrenci hareketliliği oluşturup ortak anlayış geliştirmeyi hedeflemek gibi ana sebepler neticesinde ‘6 Nisan 2010 tarih ve 5978 Sayılı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’ ile hayata geçirilmiştir.³²⁴ YTB üç temel çalışma alanına sahiptir. Bunlar; başka ülkelere yerleşen ve günümüzde dördüncü nesillerine ulaşan Türkiye Cumhuriyeti yurt dışı vatandaşları, Türkiye bursları ile uluslararası öğrenciler vasıtasıyla sosyal, kültürel ve politik bağları geliştirmeyi hedefleyen uluslararası öğrenciler, çalışma konumuz mahiyetiyle üzerinde duracağımız kardeş topluluklardır. Kardeş Topluluklar, başkanlığın ‘Kültürel ve Sosyal İlişkiler Daire Başkanlığı’ tarafından soydaş ve akraba topluluklar üzerine çalışmalar yürüttüğü ortak tarihî, siyasi, dinî hassasiyeti olan ülke, bölge ve toplumlardır. Bahsedilen toplulukları alt başlıklara ayırmak gerekirse Türkçe konuşan ülkeler ve bölgeler, Müslüman ülke ve bölgeler, yardıma ihtiyaç duyan ülke ve bölgeler, Türkiye’de eğitim almış mezunlar olarak ele alabiliriz. YDT bahse konu olan ülke ve bölgelere mali destek programları ile ekonomik, kültürel ve sosyal bağları güçlendirmek adına akademik, sanatsal, sivil toplum ve medya alanları üzerinden birçok proje yürütmektedir. Daire Başkanlığı iş bölümü yaparak ülke-bölge masaları oluşturmuş ve bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti ile farklı yakınlık ve ilişki düzeyi olan ülkelere özel durumları ve ihtiyaç duydukları alanlara göre çalışmalar yürütmektedir.³²⁵ YTB Başkanlığını 27 Ekim 2018 tarihinden bu yana Abdullah Eren yürütmektedir.³²⁶ Dijital Kültür Platformu vesilesiyle Türk dünyası ülkeleri ve diğer kardeş ve akraba topluluklar hakkında yapılan çalışmalar ve eserler

³²⁴Resmi Gazete, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun, Sayı: 27544, 6 Nisan 2010, Erişim: 12.10.2024 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100406-1.htm>

³²⁵Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Çalışma Alanları, 2020, Erişim: 12.10.2024 <https://ytb.gov.tr/daireler/kardes-topluluklar>

³²⁶Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Başkan, 2020, Erişim: 12.10.2024 <https://ytb.gov.tr/kurumsal/baskan>

yayınlanmaktadır.³²⁷ Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Türk Dünyası ve Türkistan Türk Devletleri üzerine çalışmalar yürütüp bağını koparmasa da kuruluş gayesi ve yapısı itibarıyla Avrupa’da bulunan Türk diasporası ana konusu durumundadır.

3. 12. Türk Üniversiteler Birliği

Türk Dünyası arasında öğrenci ve öğretmen değişimi yaparak karşılıklı gelişmeyi arttırmak, özellikle yükseköğretim alanında tecrübe aktarımı sağlayabilmek amacıyla TDT bünyesinde Türk Devletleri Teşkilatı Türk Üniversiteler Birliği kurulmuştur. 10 Ağustos 2012 ve 23 Ağustos 2012 tarihlerinde yapılan toplantılarla ana şekli belirlenen teşkilat 28-29 Mart 2013 tarihinde İstanbul’da yapılan toplantı çerçevesinde alınan kararlar ile yönergesi hazırlanmış ve hayata geçirilmiştir.³²⁸ Eğitim, spor ve sanat alanlarında işbirliğini arttırmaya yönelik çalışmalar yapan kuruma Azerbaycan beş, Kazakistan yedi, Kırgızistan altı, Türkiye on dokuz, Özbekistan beş, Macaristan bir üniversite ile katılım sağlamaktadır.³²⁹ Teşkilat üye üniversitelerin yanında Türk Akademisi, TÜRKSOY, Türk Kültür ve Miras Vakfı, TÜRKPA gibi Türk Dünyası merkezli kuruluşlarla da işbirliği içerisinde çalışmaktadır.³³⁰

3. 13. Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi

Türkiye Cumhuriyeti ve Kırgızistan Cumhuriyeti arasında alınan karar ile Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te bir üniversite kurulması kararlaştırılmış, bu bağlamda 30 Eylül 1995 tarihinde İzmir’de Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi kuruluş anlaşması imzalanmıştır. Her iki ülkenin yetkili makamlarının onayları neticesinde kurum 1997-1998 eğitim-öğretim döneminde faaliyetlerine başlamıştır.³³¹ Yapmış olduğu çalışmalar ve akademik kazanımları sayesinde uluslararası QS ve Times Higher

³²⁷Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Dijital Kültür Programları, 2020, Erişim: 12.10.2024 <https://ytb.gov.tr/kutuphane>

³²⁸Türk Üniversiteler Birliği, Hakkımızda, 2024, Erişim: 20.06.2024 <http://turkunib.org/tr/site/index/#about>

³²⁹Üye Üniversiteler hakkında detaylı bilgi için bkz. Türk Üniversiteler Birliği, Üyeler, 2024, Erişim: 20.06.2024 <http://turkunib.org/tr/site/index/#member>

³³⁰Türk Üniversiteler Birliği, 2024, Erişim: 20.06.2024 <http://turkunib.org/tr/site/index>

³³¹Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi’nin İşleyiş Esaslarına Dair Anlaşma, Sayı:28455, 2 Kasım 2012, Erişim: 21.06.2024 https://www.manas.edu.kg/uploads/About/ktmu_yeni_anlasma_resmi_gazete_tr.pdf

Education gibi kurumların dünya başarı sıralamalarına girmiştir. Üniversitenin diploması Türkiye-Kırgızistan ve iki ülkenin diplomalarının tanındığı diğer ülkelerde geçerliliğe sahiptir. Türk Dünyası birliğinin önemli adımlarından biri olan Eğitim birliği alanında saygın bir yere sahip olan kurumun 11 fakülte, bir yüksekokul ve bir meslek yüksekokulunda toplam 4059 lisans, 458 ön lisans öğrencisi bulunurken iki enstitüde 302 yüksek lisans, 86 doktora öğrencisi bulunmaktadır.³³²

Eğitim dili Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi olup vermiş olduğu bazı programlarda Rusça, Çince ve İngilizce olarak da eğitim verilmektedir. Üniversitenin en üst kurulu mütevelli heyetidir. Heyet Başkanı ve üç üye Türkiye Cumhuriyeti tarafından atanmakta olup diğer dört üye Kırgız Cumhuriyeti tarafından atanmaktadır. Mütevelli heyetinin hemen altında Denetleme Kurulu bulunmakta ve üniversitenin mali, idari ve akademik denetimini sağlamaktadır. Kurulların akabinde görev süresi dört yıl olan ve daha sonra tekrar atanabilen rektör ve rektör vekili bulunmaktadır. Rektör Vekili dışında üç rektör yardımcısı atama hakkı daha rektörlük makamında saklıdır. Üniversitenin üst akademik organı olarak görev yapan senato ise rektör, rektör yardımcıları, fakülte dekanları ve yüksekokul müdürlerinden oluşmakta olup eğitim esaslarını belirler ve gerekli kararları alır.³³³ Manas Üniversitesi Türk cumhuriyetleri arasında yüksek seviyeli eğitim programları yürütmeyi, Türk gençlerini donamlı, bilinçli hâle getirmeyi, başta Türk dünyası olmak üzere tüm dünyaya katkı sağlayan nesiller ortaya çıkarmayı temel görev kabul etmiştir.³³⁴

3. 14. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından kısa bir vakit önce Kazakistan birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından Türkistan şehrini kalkındırmak adına 6 Haziran 1991 tarihinde Türkistan Devlet Üniversitesi adıyla temelleri atılmış bir kurumdur. 1992 yılında TDT zirvesinde Türkiye ve Kazakistan cumhuriyetleri arasında

³³² Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Tarihçe, 2024, Erişim: 21.06.2024

https://www.manas.edu.kg/tr/about_manas/history

³³³ Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tüzüğü Hakkında Mutabakat Zaptı, Sayı:28592, 19 Mart 2013, Erişim: 21.06.2024 https://www.manas.edu.kg/uploads/About/ktmu_yeni_tuzuk_tr_resmi%20gazete.pdf

³³⁴ Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Misyon ve Vizyon, 2024, Erişim: 21.06.2024

https://www.manas.edu.kg/tr/about_manas/mission

‘Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşması’ imzalanmasıyla iki ülkenin ortak üniversitesi olması kararlaştırılmış ve 28 Eylül 1992 tarihinde mutabakat zaptı imzalanmıştır. T.C. bakanlar kurulu kararıyla 15 Ekim 1993 tarihinde resmî gazetede yayımlanan karar ile kuruluş tamamlanmış ve yönetim mütevelli heyetine bırakılmıştır. Alınan karar ile mütevelli heyetini Türkiye tarafı atamakta olup mevcut heyet başkanlığını Prof. Dr. Muhittin Şimşek yapmaktadır. Heyetin yerleşik yeri Ankara’da bulunmaktadır. Üniversite rektörü Kazakistan tarafından atanırken rektör vekili (eş rektör) Türkiye Cumhuriyeti tarafından atanmaktadır. 1994-1995 eğitim yılında öğrenci kabulüne başlayan kurum, bugün on fakülte ve bir yüksekokulda on iki bin kadar öğrenci eğitmekte olup bünyesinde dokuz yüz akademik personel bulundurmaktadır. Üniversite Türkiye Türkçesiyle uzaktan eğitim vermeyi amaçlayan TÜRTEP ile on dokuz, lisans ve yüksek lisans programından da beş bin beş yüze yakın öğrenciye eğitim vermektedir.³³⁵

Eğitim veren fakülte ve yüksekokullarının yanı sıra Türkoloji, Ekoloji, Avrasya, Arkeoloji, Tıp, Fen Bilimleri ve Yesevi Araştırmaları başlıkları altında yedi enstitü, dört uluslararası bilimsel yayın, iki de uluslararası sözlük yayını bulunmaktadır.³³⁶

³³⁵ Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarihçe, 2023, Erişim: 21.06.2024
<https://www.ayu.edu.tr/hakkimizda/tarihce>

³³⁶ Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hakkında, 2023, Erişim: 21.06.2024
<https://www.ayu.edu.tr/>

SONUÇ

Mevcut dünyanın yedi kıtasının en büyüğü olan Asya'nın merkezinde olan Türkistan kıtanın kalbi konumundadır. Kazakistan bozkırlarından Sibirya'nın güneyine, Himalaya silsilesinden Hindukuş'a, Hazar Denizi'nden Kadirgan Dağlarına kadar olan yerleri içerisinde barındırır. İnsanlığın beşiği olarak tanımlanabilecek olan Türkistan, en eski dönemlerden bu yana birçok millet ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgede pek çok devlet kurulmuş olsa da devlet olabilmenin en önemli özelliklerinden olan millet olabilme bilincine ulaşabilmek her ulusa nasip olmamıştır. Millet ortak bir geçmişe sahip olan ve birlikte yaşayabilme arzusu gösteren insan topluluğudur. Bölgeye adını veren Türklerin, millet olabilme bilinci dönem dönem sekteye uğramış olsa da her daim bu bilince sahip olmuşlardır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları dönemden bu yana büyük ve çok teşkilatlı yapılar kurarak kendi benliklerini himaye edebilmişlerdir. Öyle dönemler gelmiştir ki Türkler başlıca kendi dünyalarını yaratmış, mevcut dünyanın birçok yerinde aynı anda siyasi, askerî, ekonomik, kültürel gibi pek çok alanda dünyayı etkileyebilecek ölçüde teşkilat organizasyonları kurabilmişlerdir.

IX. yüzyılda siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Ruslar XIII. yüzyıla kadar Kıpçak, Tatar, Bulgar gibi Türk boylarının karşısında bir güç oluşturamamış, her açıdan üstün olan Türkler Rusları himayelerinde tutmayı başarmıştır. Altınordu devletinin himayesine giren Ruslar uyguladıkları doğru siyasetler sonucu varlıklarını bir şekilde devam ettirmeyi başarmış, XV. yüzyıla gelindiğindeyse Ortodoks dünyasında önemli bir konum elde etmişlerdir. Knezlikten Çarlık yönetimine dönen Ruslar bölgede gittikçe güçlenmiş, İngiliz İmparatorluğu ile giriştiği nüfuz mücadeleleri sonucunda İngilizlerin Hindistan'a doğru ilerlemelerine paralel olarak onlar da Türkistan işgaline başlamışlardır. Türkistan'da ortak bir siyasi yapının bulunmaması, hanlıklar arası siyasi çekişmeler gibi faktörler çarlık yönetiminin işini kolaylaştırmış ve XIX. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'ın neredeyse tamamı Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Çarlık yönetiminin Türkistanlıları medeniyetten uzak barbar bir toplum olarak görmeleri, kurmuş oldukları baskı politikaları 1905 tarihinde başlayan işçilerin isyanlarına Türklerin de katılmasını sağlamış, dinî özgürlükleri dışında başka bir hakka sahip olmayan halk millî ve siyasi hareketlerde boy göstermişlerdir. Aşırı sağcılıktan aşırı solculuğa kadar birçok alanda varlık gösteren Türklerin iki ana gayesi olmuştur: İslamiyet'i korumak ve bağımsızlık

kazanmaktır. Türkler arasında burjuvazi oluşturmaya başaran ilk grup Tatarlar olmuştur. Çarlık rejiminin Türkistan'daki ilerlemelerinden dolayı rahatsızlık duymaları üzerine modernleşme çalışmaları başlatmışlar ve Ceditçilik gibi yenileşme reformlarını hayata geçirmişlerdir. 1905 yılında çalışmalarına hız veren Türkler 1905-1906 yıllarında altı genel kurultay gerçekleştirmişler ve başlangıçta kültürel olarak ortaya atılan Türk birliği algısını siyasal boyuta taşımışlardır. Kurultaylar neticesinde bir Müslüman ittifakı kurulmuş lakin Türkistan aydınlarının belirli bir kısmının hak talebini Çarlıktan ayrılmadan istemesi gibi durumlar bağımsızlıklarına kavuşmalarını baltalamıştır. Büyük bir netice alınmamış olsa da ekim manifestosu ile cereyan eden olaylar 1917 devriminin kapısını aralamıştır. Çarlık topraklarındaki haksızlıklar, savaş yükü halkın tahammülünün bitmesine neden olmuş ve Bolşeviklerin önderliğinde 2 Mart 1917 tarihinde Çar'a tahttan el çektiler ve yönetimi kendileri devralmışlardır. Ekim devriminin akabinde Bolşevikler Türklerin desteğini alabilmek adına 'Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine' adlı bir beyanname yayınlamış ve devrime destek olmaları neticesinde kendi kaderlerini tayin etme hakları olduğunu beyan etmişlerdir. İhtilalin getirmiş olduğu hürriyet havası ve sözler Türklerin politik konulardaki çalışmalarını hızlandırmalarına olanak vermiş ve 1917-1924 yılları arasında Hokand Muhtariyeti, Türkistan Otonomisi, Alaş Orda Otonomisi, Başkurdistan Otonomisi, İdil-Ural Otonomisi, Harezmi Halk Cumhuriyeti, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kurmalarıyla sonuçlanmıştır.

Sovyetler başlangıçta her milletin kendi kaderlerini tayin etme hakkını savunsalar da çeşitli bahanelerle Türkler tarafından hayata geçirilen bu siyasi organizasyonları kısa süreler içerisinde tekrar ilhak ederek kendilerine bağlamışlardır. Özellikle Azerbaycan'da kurulan cumhuriyetin yaşamış olduğu olaylar neticesinde Türk aydınlar birliktelik için sadece dinin yeterli olmayacağı, tam birliktelik için dil, edebiyat ve kültür birlikteliğinin de gerekli olduğunu savunmuşlardır.

XX. yüzyılın başlarında İsmail Gaspralı önderliğinde kurulan Cedit okulları, Türklerin çağdaş eğitim almalarını ve benliklerini korumalarının önünü açmış; Türkistan'ın tamamına yayılan okullar sayesinde Türklük bilinci yükselmiştir. Ortaya atılan 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' ülküsü günümüz Türk Dünyası siyasetinin bile mihenk taşı oluşturmaktadır. Eğitim alanında atılan adımların yanında bağımsızlık hareketleri de süregelmiş, nitekim Türkistan Türkleri işgalin başladığı ilk dönemlerden beri

bağımsızlık mücadelelerinden asla vazgeçmemişlerdir. Fıtratlarında esaretin olmaması bu arzularının körelmemesine, en önemli vasıflarının teşkilatlanma olmaları ise her durumda bir birliktelik yaratabilmelerine olanak sağlamıştır. Türkistan bağımsızlık hareketleri dört ana devirde ele alınabilir. İşgalin başladığı ilk dönemden Sovyetlerin yıkıldığı tarihe kadar Türkler mücadelelerini devam ettirmişler, 1917 tarihinde başlatılan Türkistan Millî Mücadelesi ile direnişlerinin zirve noktasına ulaşmışlardır. Basmacı Harekâtı olarak anılan mücadele tüm Türkistan'a yayılmış lakin Bolşevikler yapmış oldukları siyasi ve askerî hamleler, özellikle Türklerden oluşturdukları Kazan-Tatar tugayı ile harekâtın başarıya ulaşmasını engellemiştir. Enver Paşa'nın Türkistan millî mücadelesinin başına geçmesi Türklerin elini güçlendirmiş, Bolşevikler bu durum üzerine Paşa'ya suikast düzenleyerek onu ortadan kaldırmışlardır. Son büyük mücadeleyi veren Korbaşı İbrahim Beğ yaşanan çatışmalar üzerine yaralanmış ve kendi hemşerilerinin ihbarı üzerine yakalanarak idam edilmiştir. Etki alanını kaybeden mücadele küçük gruplar ile 1934 yılına kadar sürmüş olsa da Türklerin ortak bir teşkilat bünyesinde toplanamaması, gerekli silah ve maddi güce sahip olmamaları ve kendi içlerinden olanların ihaneti neticesiyle başarıya ulaşamamış ancak ilerideki bağımsızlık sürecinin temel taşı atmış ve Türk devletlerinin SSCB'den ayrılma sınırlarının çizilmesine vesile olmuştur. SSCB'ye bağlı olan devlet ve halkların bağımsızlık arzuları hiçbir zaman kaybolmamış, 1985 tarihinde iktidara gelen Gorbaçov'un Açıklık ve Yeniden Yapılanma reformları ile başlayan otorite boşluğu devletlerin bağımsızlığının önünü açmıştır. Zira 1990'a gelindiğinde birlik üyeleri tek tek bağımsızlıklarını ilan etmiş, Sovyet yönetimi bu çözülmenin önünü alamamıştır. 31 Ağustos 1991'de Özbekistan ve Kırgızistan, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan, 27 Ekim 1991'de Türkmenistan, 16 Aralık 1991'de Kazakistan SSCB'den ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Teşkilatlanma konusunda üstün vasıflara sahip olan Türkler bağımsızlıklarını kazandıkları gibi uluslararası kuruluşlara ve teşkilatlara üye olmuş; siyasi, iktisadi ve ekonomik gelişmelerinin yollarını aramışlardır.

Ortak bir gayeye hizmet etmek, ortak çalışma prensiplerini barındırmak teşkilatçılığın temel taşlarıdır. Türk milletinin en üstün vasfı teşkilatçılığdır. MÖ 209 yılında Mao-Tun'un kurmuş olduğu onluk sistem Türklerin teşkilatlanma konusunda ne denli başarılı olduğunun en büyük kanıtlarındandır. Siyasi, askerî, ekonomik, kültürel teşkilatlar çevresinde süratle toparlanmayı bilen Türkler devlet olabilme ve sürdürebilme

bilinçlerini bu nedenle hep ellerinde tutmuşlardır. Kimi zaman teşkilat yapılarının bozulmuş olması beraberinde sıkıntılara ve özgürlüklerinin kaybına neden olsa da bağımsızlıklarını kazandıkları anda hemen teşkilatlanmaya hiç ara vermemiş gibi başlayabilmişlerdir.

Türkistan Türk Devletleri 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmalarının akabinde 1992 yılında ortaklaşa ‘Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi’ düzenlemişlerdir. 1992 yılından başlayarak kurumsallaşma tarihi olan 2009 yılına kadar 10 zirve düzenlenmiş ve başta ekonomi olmak üzere güvenlik, kültür, ulaşım, eğitim gibi alanlarda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Kurumsallaşma öncesi zirvelere bakıldığında devletlerin temkinli yaklaşıtları görülmektedir. Bu durum bazı Türk devletlerinin Türk birliğini Sovyetler Birliği gibi bir yapı olarak mı görüyor sorusunu beraberinde getirir. Şayet durum böyleyse Türk birliğinin siyasi bir oluşum değil, tarihî bir mefkûre olduğunu ve bunun sonradan değil, doğuştan gelen bir gerçeklik olduğunu daha net ortaya koymak gerekir.

Kurumsallaşma sonrasında Türk Devletleri Teşkilatı adını alıp çatı kurum vaziyetine gelen teşkilatta on zirve daha yapılmış olup bu zirveler neticesinde Türk İş Konseyi, Türk Akademisi, Türk Kültür Miras Vakfı, Türk Yatırım Fonu gibi çeşitli alanlara hizmet veren organizasyonların hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Bir çatı kuruluş olarak TDT siyasi, ekonomik, ticari, sanayi, eğitim, ulaştırma, turizm ve birçok alanda faaliyet yürüterek Türk devletleri arasındaki birlik algısını arttırıp kardeşlik bağını güçlendirmeye çalışmaktadır. Kendi alt kuruluşlarının yanında diğer uluslararası kuruluşlarla da ortak çalışmalar yürütüyor olması, TDT’nin genel zeminde saygınlığını arttırdığı gibi Türk birliği gayesinin de önünü açmaktadır.

Çatı kuruluş olarak TDT yer tutsa da Türk devletleri arasında ilk teşekkül edilen yapı TÜRKSOY’dur. Türk devletlerinin tarihi, kültürel ve sanatsal değerlerini korumayı ve yeni nesillere aktarmayı temel amaç edinen teşkilat, Türk Dünyasının UNESCO’su sayılabilecek donanım ve iş tüzüğüne sahiptir. Her yıl başka bir Türk şehrini Türk Dünyası Kültür Başkenti seçerek İstanbul’un Buhara’dan, Oş’un Bakü’den, Tuva’nın Astana’dan ayrı olmadığını yeni nesillere öğretmektedir. Teşkilatı önemli kılan bir diğer konu ise Bağımsız Türk Devletlerinin yanında Özerk Türk Cumhuriyetlerini de çatısı altında birleştirmiş ve Türk dünyasının ayrılmaz parçaları olduğunu dünyaya ilan etmiş olmasıdır.

XXI. yüzyıl Türk Dünyası genel ve kültürel kuruluşların yanında ortak siyaset üretebilme, siyasi birliktelik sağlama ve parlamento diplomasisi geliştirebilme adına 2008 yılında ‘Türk Dili Konuşan Ülkeler Asamblesi’ni (TÜRKPA) kurmuşlardır. Türk devletleri için siyasi bir danışma kurulu görevi gören teşkilat ulusal mevzuatları yakınlaştırmayı, siyasi ve hukuksal konuları işler. Türk birliğinin siyasi birliktelik ayağını tamamlama görevini üstlenmiştir.

TDT bünyesinde kurulan bir başka yapı ise ortak ekonomiyi güçlendirebilmek adına hayata geçirilen Türk Ticaret ve Sanayi Odası’dır. Türk dünyasının ortak GSMH’nin bir trilyon doların üzerinde olması ve bu gücün ortak ağlarla artırılması hiç şüphesiz Türk Birliği hedeflerinin önünü açacaktır.

Türk Dünyası akademi dünyasını da unutmamış, Türk Dünyası üzerine araştırmalar yapabilecek meziyetlere sahip olan Türk Akademisini kurmuşlardır. Akademide bütünleşmenin önünü açmayı hedefleyen teşkilat Türk Dünyasının manevi ve bilimsel mirasına sahip çıkmayı, ortak kullanılabilecek edebî bir dil oluşturmayı, ortak ders kitapları üreterek bütün bir Türk tarihi öğreniminin yollarını açmıştır. Özellikle ortak dil vurgusu, Ceditçilik dönemi aydınlarının üzerinde durmuş oldukları en önemli hususlardandır. İsmail Gaspıralı’nın ‘Dilde, Fikirde, İşte Birlik’ ülküsünün hiç şüphesiz en önemli ayağı budur. Zira ünlü Türk âlimi Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu’nun “dilini kaybeden her şeyini kaybeder, dil gönlü yüzdüren gemidir, bir milleti dilini unutturarak yok edebilirsiniz” gibi sözleri de dilin önemini gün yüzüne çıkarttığı gibi ortak edebî bir dilin zaruriyeti de başlı başına çok mühimdir.

Azerbaycan merkezli olarak hayata geçirilen Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Dünyasının mirasını korumayı ve tanıtmayı hedeflemektedir. Türk Dünyasının sahip olduğu yapıların restorasyon işlerini yapması gelecek olan yeni neslin, atalarını daha iyi tanımalarına ve bırakmış oldukları izleri daha iyi görmelerine olanak sağlayacaktır.

Beş yüz milyon dolar bütçeyle kurulan Türk Yatırım Fonu sayesinde Türk Dünyasında hizmet veren Kobilerin desteklenmesi hedeflenmiştir. Devlet seviyesinde kurum ve kuruluşları ihmal etmeyen Türk Dünyası küçük ölçekli kuruluşları da böylelikle ihmal etmemiştir. Zira Türk Dünyasının birleşmesi için her alanda ortak çalışmalar yapmak elzemdir.

Çalışmamızın içerisinde bahsettiğimiz gibi Türk Dünyasından bahsederken Türkiye Cumhuriyeti’ne değinmemek imkânsızdır. Zira diğer Türk cumhuriyetlerinden

yaşça daha büyük olan Türkiye Cumhuriyeti, Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının akabinde yeni kurulmuş ülkelere ticari, ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda destek olmak amacıyla Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nı (TİKA) kurmuştur. Dünyanın birçok ülkesinde çalışmalar yürüten TİKA'nın çalışma konumuz olan sahada yapmış olduğu çalışmalara bakıldığında Türk devletlerinde koordinasyon ofisleri kurmuş olduğu ve bu ofisler sayesinde eğitim, sağlık, idari ve altyapı gibi önemli alanlarda Türk devletlerine destek sağladığı görülmüştür. Türk Devletlerinin en yaşlısı olan T.C.'nin meydana getirmiş olduğu organizasyonlarla Türk birliğine etmiş olduğu hizmetler takdire şayandır.

Genel yönetimlerin yanında yerel yönetimlerin de ülke gelişimine katkısı hiç şüphesiz çok fazladır. Bulundukları coğrafi konum, ekonomik ve ticari gelişim, tarihsel önem noktaları bazı şehirlerin diğerlerine göre daha da ilerlemesine olanak sunmaktadır. Bu bağlamda TDT bünyesinde kurulan Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), Türk Dünyası belediyelerinin fikir ve tecrübe paylaşımında bulunması ve ortak çözüm mekanizmalarının kurulması gibi sebeplerle meydana getirilmiştir. Türkler devlet yönetme konusundaki üstün meziyetlerini yerel yönetimlerde de gösterip ortak bir şekilde kalkınmayı hedeflemektedirler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir başka Türk Dünyası hizmeti olan Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Türkiye dışında yaşayan Türklerin kimliklerini korumasını, dil ve dinlerini muhafaza etmesini, böylelikle soydaş ve akraba topluluklar ile ortak çalışmalar yapmayı amaçlamaktadır. Zira Türk milleti sadece Türk devletlerinde değil, dünyanın hemen her yerinde mevcudiyetini korumaktadır.

Alanında uzman vatandaşlar yetiştirmek ve onların Türk Dünyasına hizmetini sağlamanın ana yollarından biri şüphesiz üniversitelerdir. Türk devletleri arasında öğretmen ve öğrenci değişimi yapmak, ortak kalkınmanın ve kalifiyeli eleman sayısının artmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda TDT bünyesinde Türk Üniversiteler Birliği kurulmuş olup eğitim, spor ve sanat alanlarında işbirliğinin artması amaçlanmıştır. Kişinin üzerinde hangi üniversiteden, hangi hocalardan ders almış olmasının etkisi kesinlikle çok büyüktür. İnsanlar eğitim aldıkları üniversitelerle bağlarını koparmamaya gayret gösterir hatta üniversitelerde mezun birimleri kurularak bu bağlılığın devamı sağlanır. Teşkilat bu yönüyle çok kıymetlidir zira Azerbaycan'dan bir öğrencinin Kırgızistan'da bir üniversitede Kırgız Türkü bir hocadan eğitim alması aralarındaki

manevi bağı daha da güçlenmesine olanak sağlayacaktır. Aynı amaçlar doğrultusunda iş daha da ileriye taşınarak Kırgızistan merkezli Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kazakistan merkezli Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi gibi ortak üniversiteler kurulmuştur. Sadece bu iki üniversitede Türk Dünyasından elli bine yakın ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencisi yetiştirilmekte olup Türk Dünyası geleceğine hizmet etmeleri beklenmektedir.

Çalışmamızın tüm kısımları ele alındığında; Türkler Asya kıtasından çıkarak tüm dünyaya yayılmış ve gittiği her yerde şefkat, merhamet ve asaleti ile kurmuş oldukları siyasi, askerî, ekonomik, eğitim gibi konulardaki teşkilat yapıları ile dünyanın daha yaşanabilir bir yer olması için elinden geleni yapmıştır. Türklerin dünya tarihinde etkilerinin ne derece önemli olduğunun bir kanıtı da İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın Poltova'da Ruslara yenilmesinin ardından Türklere sığınmasını anlattığı olaydır. Hadise şöyle cereyan etmiştir;

Ruslara esir oluyordum bu benim için bir ölümdü. Kurtuldum. Buğ nehri önünde tehlike daha kuvvetli olarak belirdi, önümde su, ardımda düşman, tepemde cehennemler püsküren güneş.. Su beni boğmak, düşman beni parçalamak, güneş beni eritmek istiyordu, yine kurtuldum. Fakat şimdi Türklerin esiriyim suyun, demirin, ateşin yapamadığını onlar bana yaptılar ve beni esir ettiler. Yalnız ayağımda zincir yok ve isteğimi yapıyorum. Fakat bu sefer de şefkatin, asaletin, nezaketin esiriyim. Bu kadar alicenap, bu kadar nazik, bu kadar asil bir milletin arasında hür bir esir olarak yaşamak bilsen ne kadar tatlı demiştir.³³⁷

Sonuç olarak XXI. yüzyıl Türk Dünyası eski günlerinin ihtişamına dönebilmek ve tekrar nizami teşkilatlar kurabilmek adına siyasi, kültürel, ekonomik, akademik teşkilatlarını tekrar canlandırmış hem kendi ihtiyaçları hem diğer millet ve devletlerin yardım duyduğu alanlarda sonuç üretebilmek adına somut adımlar atmış ve atmaya devam edecektir. Verilen örnekler Türk Dünyasının güçlendiği dönemlerde insanlığın ne denli refaha erdiğini gösterir vaziyettedir.

³³⁷Yeni Asır, Tarihte Türkler için söylenmiş sözler, 2024, Erişim: 25.06.2024

https://www.yeniasir.com.tr/?utm_source=yeniasirGALERIdetay_web_anasayfa&utm_medium=yeniasirGALERIdetay_web_anasayfa&utm_campaign=yeniasirGALERIdetay_web_anasayfa

KAYNAKÇA

Acar, Kezban, Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Ağayev, Elnur, Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.29.

Akgür, Necati, Enver Paşa'nın Doğumu ve Ölüm Günleri, Türk Dünyası Tarih Dergisi C.52, S.16, İstanbul, 1991, s.20.

Aladağ, İtir, "SSCB Sonrası Antlaşmalarda Halefiyet Sorunu", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008, S.19, s.135.

Alpözen, İrem & Özdemir, Ali Murat, 1977 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası Bağlamında Kendi Kaderini Tayin Meselesi, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi C.12 S.1, Ankara, 2022, s.18-30.

Amirbek, Aidarbek – Anuarbekuly, Almasbek vd., "Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması", ANKASAM, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, C.1 S.3, 2017, s. 166.

Anadolu Ajansı, Bakü'de Türk Kültür ve Miras Vakfının Yeni Binası Açıldı, 14.10.2019, Erişim: 10.06.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bakude-turk-kultur-ve-miras-vakfinin-yeni-binasi-acildi/1613226>

Anadolu Ajansı, Orta Asya ülkesi Kırgızistan Cumhuriyeti 30 yaşında, 31.08.2021, Erişim: 24.05.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-asya-ulkesi-kirgizistan-cumhuriyeti-30-yasinda/2351402#>

Anadolu Ajansı, Tarihçe, Erişim:09.07.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/p/tarihce>

Anadolu Ajansı, Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde Liderlerden Önemli Mesajlar, 2019, Erişim: 02.06.2024 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655>

Andican, A. Ahad, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Atalay, Canan, Asya Hun Devletinde Mao-Tun Dönemi, KMU Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi S.16 (özel sayı II), 2014, s.107-109.

Bademci, Ali, Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975.

Baki, Pelin Musabay, Avrasya'da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi, Bilge Strateji C.6 S.11, 2014, s.145.

Bala, Mirza, Milli Azerbaycan Hareketi- Musavat Partisi Tarihi, Berlin, 1938, s.135.

Baykara, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Halk Yayınları, İstanbul, 1975.

Baysun, Abdullah Recep, Türkistan Milli Hareketleri, Alaeddin Yayınevi, İstanbul, 1945.

Benningesen, Alexandre, & Quelquejay, Lemerciler C., Step'te Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 yılı,(Çev: Nezih Uzel), Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.

Bıyıklı, Mustafa, 25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Ortak Kuruluşlar İlişkiler ve İşbirlikleri. ORASAM Yayınları, Bişkek, 2018.

Bıyıklı, Mustafa, Türk Dünyası Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İş Birlikleri, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Afro- Avrasya Özel Sayısı,2016, s.404-408.

Bohr, Annette, Turmenistan under Perestroika: An O Verview, Report on USSR, 1990, S.22.

Bozkurt, Giray Saynur, 1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2008.

Castagne, Joseph, Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi, (Çev. Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Chatham House The Royal Institute of International Affairs, Annette Bohr, 2024, Erişim: 09.07.2024 <https://www.chathamhouse.org/about-us/our-people/annette-bohr>

Coğrafya Dünyası, Türkistan, 2007-2024, Erişim: 03.01.2024 <https://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/turkistan.htm>

Cramer, J.Anthony, A Geographical and Historical Description of Asia Minor, Oxford, 1961.

Critchlow, William J., The Crisis Deepens, Report On the USSR, January 4, 1991, s.40.

Cross, Samuel H. & Wetzor, Olgard P. Sherbowitz, The Russian Chronicle Laurentian Text, Cambridge mass., Medieval Academy, 1953.

Çakmak, Cihan, İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimi Üzerindeki Etkisi, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi C.11 S.4, s.284-293.

Çapraz, Hayri, Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması, SDÜ Fen Edebiyat Dergisi, Sayı 24, Aralık 2011, S.52.

Çelik, Latif, II. Dünya Savaşı Döneminde Nazi Almanya'sı Tarafından Kurulan Türkistan Lejyon Ordusunun Savaşa Etkileri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, C.118, S.232, s.60-65.

Çiçek, Kemal, Türk Dünyasında İş'te Birlik Ülküsünün Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Görüşler, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi C.3 S.122, 2021, s.67.76.

Çiloğlu, Fahrettin, Rusya Federasyonu'nda ve Trans Kafkasya'da Etnik Çatışmalar, Sinalle Yayınları, İstanbul, 1998.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitap Evi, Ankara, 2003.

Devlet, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2024 Erişim: 09.06.2024 <https://www.deik.org.tr/>

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Özbekistan Bilgi Notu, Şubat 2019, Erişim: 27.05.2024, <https://www.deik.org.tr/uploads/bilgi-notu-ozb-subat-2019.pdf>

Doğan, Şahin, Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) ve Türkistan Genel Valiliğinin Teşekkülü (1865-1867), Türk Dünyası Araştırma Vakfı S.231, s.46.

Donuk, Abdulkadir, Basmacı Harekâtı, TDVA, C.5, İstanbul, 1992, s.108.

Erer, Tekin, Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı, Mayataş Yayınları, İstanbul, 1971.

Erkan, Ümmet, "Rusya'da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları Ve İsmail Gaspıralı", Motif Akademi Halk bilimleri Dergisi, C.12, S.27, İstanbul, 2019, s.760.

Erşahin, Seyfettin, Türkistan’da İslam ve Müslümanlar, TDAV Yayınları, Ankara, 2007.

Federov, Evgraf, Orta Asya’da Milli-İnkılabi Hareket Tarihi, Taşkent, 1925, s.28.

Gray, Christine “Self-Determination and the Breakup of the Soviet Union”, Yearbook of European Law, 1992, C.12, S.1, s.468.

Gümüş, Musa, Türkistan’da Vatan Müdafaacıları: Korbaşılar Harekâtı ve Enver Paşa, Tarih Okulu Dergisi, S.XXIV, 2015, S.660.

Güngör, Ebubekir, Türkistan’da Fikir Akımları Ceditçilik Türkçülük İslamcılık, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Hayit, Baymirza, ‘Basmacılar’ Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), TDVA, Ankara, 1997, s.4.

Hayit, Baymirza, Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987, s.173.

Hayit, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hakkında, 2023, Erişim: 21.06.2024 <https://www.ayu.edu.tr/>

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarihçe, 2023, Erişim: 21.06.2024 <https://www.ayu.edu.tr/hakkimizda/tarihce>

Hosking, Geoofrey, Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21.Yüzyıla, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_2_0140417_193951.pdf

https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_2_0140417_193951.pdf

J.V Stalin, Eserler Cilt 15, İnter Yayınları, İstanbul, 1990, s.3.

Kadyrov, Mederbek, Kırgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri, Dini Araştırmalar, C.17 S.45, s.160-170.

Kalkan, İbrahim, Çağdaş Türk Dünyası 5.Ünite, Anadolu Üniversitesi Yayını No:3090, Eskişehir, 2018, s.108.

Kalkan, İbrahim, Çağdaş Türk Dünyası 6.Ünite, Anadolu Üniversitesi Yayını No:3090, Eskişehir, 2018, s.137-140.

Karaca, Ahmet, “Çarlık ve Bolşevik Rusya Döneminde Türk-Müslüman Kurultaylarının Bolşevik Devrimine Etkisi”, Avrasya İncelemeleri Dergisi, 2022, s.78.

Karaş, Ertuğrul, “90.Yıldönümünde 1.Kırım Tatar Milli Kurultayı” Fikirde Birlik Dergisi S.20, s.2.

Kazakhstanskaya Pravda, 17 Ocak 1990, Erişim: 23.05.2024 <https://kazpravda.kz/en/>

Kazemzadeh, Firuz, ,The Struggle for Transcaucasia (1905-1921), New York,1951, s.16.

KEŞİKÇİ, Naciye Solmaz & KARAMAN, Ömer Faruk, Türk Devletleri Teşkilatı ve Üyelerin Katılım Süreçleri: KKTC ve Türkmenistan Gözlemci Üyeleri, GAB Akademi C.3 S.5, 2023, s.16.

Kıratlı, Metin, Türk Devletleri Teşkilatı: Türk Dünyası 2040 Vizyonu, Hukuk Birliği ve Ticaret Hukuku Çalışmaları. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2022.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Misyon ve Vizyon, 2024, Erişim: 21.06.2024
https://www.manas.edu.kg/tr/about_manas/mission

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Tarihçe, 2024, Erişim: 21.06.2024
https://www.manas.edu.kg/tr/about_manas/history

Kırımlı, Hakan, İsmail Bey Gaspıralı, Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2001, s.17.

Koca, Salim, Eski Orta Asya’da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru, Asya Araştırmaları Dergisi S.1 C.1, 2017, s.1.

Kocaoğlu, Timur, “Türkistan’da Türk Subayları”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul 1987, Sayı: 8, s.45-48.

Kocatepe, Ömer Faruk, Neoklasik Realist Çerçeve de Politik ve Askeri İş Birliği’nin İncelenmesi: Türk Devletleri Teşkilatı. Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara, 2020, s.73-74.

Kocatepe, Ömer Faruk, Türk Cumhuriyetleri’nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları Bağlamında Uluslararası Örgütlerle İş Birliği, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı C.130 S.257, Nisan 2022, s.407-413.

Kocatepe, Ömer Faruk, Türk Devletleri Teşkilatı, Politik ve Askeri İşbirliği, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2022.

Koç, Dinçer, “1917 Şubatı Rus İnkılabından Sonraki II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi”, Akademik Bakış Dergisi S.8, Celalabat-Kırgızistan, Ocak 2006, s.2.

- Kokovtsov, Vladimir N., The Memoirs of Kont Kokovtsov: Out of My Pası, ed. 368 Harold H. Fisher, (çev.: I.aura Matveev) (Palo Alto: Stanford University Press, 1935), 483, Fail of the Russian Monarchy, 472-73.
- Konak, İsmet, Moskova Knezliği'nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü, Türkiyat Mecmuası C.22, İstanbul, 2012, s.101.
- Korkmaz, Sadettin, Doğal Kaynaklar Açısından Yeni Türk Devletleri, Jeoloji Mühendisliği S.40, 1992, s.20-24.
- Kurat, A. Nimet, , Türkiye ve Rusya, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1970.
- Kurat, A.Nimet, , Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- Kydyraliyev, Darhan, Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, s.46.
- L.William, Lyde, A Geography of Asia, London 1907.
- Ligeti, Lajos, Bilinmeyen İç Asya, (nşr. S. Karatay),Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1986.
- Mende, Gerhard von, Komünist Bloкта Milliyet ve Mefkûre, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1966.
- Mesudî, Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar), (nşr. Ahsen, Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 37.

Olcott, Martha, “The Basmachi or Freeman’s Revolt in Turkestan 1918-24”, Soviet Studies, C. 33, S.3, 1981, s. 356.

Ögel, Bahaeddin, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüe-çi’ler” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.2 S.3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s.247.

Öktem, A. Naim, “Buhara Cumhuriyetinin 50. yıldönümü”, Türk Dünyası, Ekim-Kasım-Aralık 1970, S.19, s. 36-38.

Ölçekçi, Haluk, “Gaspıralı İsmail’in Tercüman Gazetesi’ndeki İletişim Modeli ve Türk Dünyasında İşbirliğinin Geliştirilmesinde Medyanın Rolü”, Researcher Social Science Studies, C.6, S.1, 2018, s.228.

Özcan, Sevinç Alkan, Bir Sovyet Mirası Rus Azınlıklar, Küre Yayınları, İstanbul, 2005.

POGORELSKY, I.V, *История Хивинской революции и Хорезмской народной советской республики 1917-1924 гг.*, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЛЕНИНГРАДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА, LENİNGRAD, 1984, s.89.

Radlof, Wasili, Sibirya’dan (seçmeler), (nşr: Ahmet Temir), Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976.

Resmi Gazete, 09.06.1994 Tarih ve 21955 Sayı, Erişim: 05.06.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21955.pdf>

Resmi Gazete, 27.05.2011 tarih ve 28038 Sayı, Erişim: 05.06.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110827-2.htm>

Resmi Gazete, KHK/480, 27 Ocak 1992, Erişim: 11.06.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21124.pdf>

Resmi Gazete, Milletler Arası Antlaşma S.32398, Madde.1.2.3.4.5.7.8.12.13.29.33, 13 Aralık 2023, Erişim: 10.06.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/12/20231213-2.pdf>

Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nin İşleyiş Esaslarına Dair Anlaşma, Sayı:28455, 2 Kasım 2012, Erişim: 21.06.2024
https://www.manas.edu.kg/uploads/About/ktmu_yeni_anlasma_resmi_gazete_tr.pdf

Resmi Gazete, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tüzüğü Hakkında Mutabakat Zaptı, Sayı:28592, 19 Mart 2013, Erişim: 21.06.2024
https://www.manas.edu.kg/uploads/About/ktmu_yeni_tuzuk_tr_resmi%20gazete.pdf

Resmi Gazete, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun, Sayı: 27544, 6 Nisan 2010, Erişim: 12.10.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100406-1.htm>

Riasanovsky, V. Nicholas & Steinberg, Mark D., Rusya Tarihi, (Çev.: Figen Dereli), İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011, s. 523.

Rorlich, Azade-Ayşe, Volga Tatarları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.133.

Roy, Olivier (çvr: Mehmet Moralı), Yeni Orta Asya'da Ulusların İmal Edilişi, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Rusya Federal Arşiv Ajansı, 2 Kasım 2015. Erişim: 06.03.2024
<http://government.ru/en/search/?q=2015&dt.till=28.06.2024&dt.since=7.05.2012&sort=rel&type=>

Rusya Federal Arşiv Ajansı, 2015, Erişim: 10.06.2024
<http://government.ru/en/department/336/>

Saray, Mehmet, Afganistan ve Türkler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1987.

Saray, Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, Nesil Yayınları, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-2 (Kazak Türkleri Tarihi), Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-3 (Kırgız Türkleri Tarihi), Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-4 (Özbek Türkleri Tarihi), Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-5 (Türkmen Tarihi), Nesil Matbacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Stalin, Josef .V, Eserler Cilt 5, İnter Yayınları, İstanbul, 1990.

Stalin, Josef V, Eserler-1938 Cilt 15,(Çev.: İsmail Yarkın), İnter Yayınları, İstanbul, 1990.

Swietochowski, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1998.

Şadıhanov, Emil, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri, Istanbul Journal Of Sociological Studies S.33, 2011, s.1-22.

Şimşir, Sebahattin, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Şimşir, Sebahattin, Dünden Yarına Türkistan'da Türkler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

T.C Cumhurbaşkanlığı, Türk Yatırım Fonu'nun en kısa sürede hayata geçmesi yararlı olacaktır, 2022, Erişim: 10.06.2024
<https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/141633/-turk-yatirim-fonu-nun-en-kisa-surede-hayata-gecmesi-yararli-olacaktır->

T.C Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-kunyesi.tr.mfa>

T.C Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-kunyesi.tr.mfa>

T.C Dışişleri Bakanlığı, Kazakistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-kunyesi.tr.mfa>

T.C Dışişleri Bakanlığı, Kazakistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-kunyesi.tr.mfa>

T.C Dışişleri Bakanlığı, Kırgızistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-kunyesi.tr.mfa>

T.C Dışişleri Bakanlığı, Kırgızistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-kunyesi.tr.mfa>

- T.C. Dışışleri Bakanlığı, Özbekistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-kunyesi.tr.mfa>
- T.C. Dışışleri Bakanlığı, Özbekistan Raporu, 2022, Erişim: 27.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-kunyesi.tr.mfa>
- T.C. Dışışleri Bakanlığı, Türkmenistan Raporu, 2022, Erişim: 28.05.2024
<https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-kunyesi.tr.mfa>
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim: 02.06.2024
<https://disiliskiler.ktb.gov.tr/TR-132189/turk-devletleri-teskilati.html>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı, Kurumsal İnternet Sayfası, Erişim:10.06.2024
<https://www.tccb.gov.tr/>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı, Resmi Gazete, 2024, Erişim: 10.06.2024
<https://www.resmigazete.gov.tr/>
- T.C. Dışışleri Bakanlığı, 2022, Erişim: 10.06.2024 <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>
- Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi I, (nşr. Z. Kadiri, Ugan- Ahmet, Temir), MEB Yayınları, 1992.
- Taneri, Aydın, Türk Devlet Geleneği -Dün ve Bugün-, Ankara Üniversitesi D.T.C.F 253,Ankara 1975, s.11.
- Taşkın, Mete, Bağımsızlığından Sonra Gürcistan Türkiye İlişkileri (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006, s.41-45.
- Taymas, A. Battal, Rus İhtilalinden Hatıralar I/ 1917-1919, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Tenney, Charles Daniel, *Geography of Asia*, London, 1904.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı, Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi S.36, 2013, s.69.

TİKA, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://tika.gov.tr/>

TİKA, Avrasya Etüdları, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/avrasya-etudleri/hakkimizda/>

TİKA, Başkan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/kurumumuz/baskan/>

TİKA, İdare Faaliyet Raporu, 2023, Erişim: 12.06.2024 <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2024/02/TİKA-2023-İdare-Faaliyet-Raporu.pdf>

TİKA, Ofislerimiz, Azerbaycan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/azerbaycan-baku-program-koordinasyon-ofisi/>

TİKA, Ofislerimiz, Kazakistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/en/office/kazakistan-nur-sultan-program-koordinasyon-ofisi/>

TİKA, Ofislerimiz, Kırgızistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/kirgizistan-biskek-program-koordinasyon-ofisi/>

TİKA, Ofislerimiz, Türkmenistan, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/office/turkmenistan-askabat-program-koordinasyon-ofisi/>

TİKA, Tarihçe, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/kurumumuz/tarihce/>

TİKA, Teşkilat Şeması, 2024, Erişim: 11.06.2024 <https://tika.gov.tr/kurumumuz/teskilat-semasi/>

Togan, A.Z. Velidi, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul,1981.

Togan, A.Z. Velidi, Hatıralar, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2019, s.220.

Togan, A.Z. Velidi, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitap Evi, İstanbul, 1981.

Toprak, Serap & Öztürk, Ahmet, “Kimlik Koruma Mücadelesi Ekseninde Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri(1905-1917)”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi C.7, S.16, 2019, s.1087.

Türk Akademisi, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu>

Türk Akademisi, İşbirliği, Erişim: 08.06.2024
<https://turkicacademy.org/tu/about/sotrudnichestvo>

Türk Akademisi, Kütüphane, Erişim: 10.06.2024
<https://turkicacademy.org/tu/about/biblioteka>

Türk Akademisi, Müze, Erişim: 10.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/muzej>

Türk Akademisi, Portallar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/proekty>

Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/turkbarometer>

Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/9-18-yuzyil-turk-dunyasi-dekoratif-ve-uygulamali-sanati>

Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/great-steppe-humanities-forum>

Türk Akademisi, Projeler, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/open-call/textbooks-common-turkic-history-common-turkic-literature-geography-turkic-world>

Türk Akademisi, Türk Akademisi Hakkında, Erişim: 08.06.2024 <https://turkicacademy.org/tu/about/ob-akademii>

Türk Devletleri Teşkilatı, 2024, Erişim: 10.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr>

Türk Devletleri Teşkilatı, Haberler, Erişim: 10.06.2024 https://turkicstates.org/tr/haberler/baghdad-amreyev-tdt-liderleri-tarafindan-turk-yatirim-fonu-baskanligina-atandi_2682

Türk Devletleri Teşkilatı, İşbirliği Alanları, 2024, Erişim: 04.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari#1-siyasi-isbirligi>

Türk Devletleri Teşkilatı, İşbirliği Alanları, Siyasi İşbirliği, 2024, Erişim: 04.06.2024 <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari#1-siyasi-isbirligi>

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Ankara Bildirisi, 2023, Erişim: 02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/2-olaganustu-zirve-ankara-bidirisi-2023-20-tr.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Bakü Bildirisi, 2020, Erişim: 02.06.2024 https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/olaganustu-zirve-baku-bildirisi-2020-17-tr.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 11.Madde, 2009, Erişim:04.06.2024

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 6.Madde, 2009, Erişim:02.06.2024

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 7.Madde, 2009, Erişim:04.06.2024

https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_2_0140417_193951.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Nahçıvan Anlaşması 8.Madde, 2009, Erişim:02.06.2024

https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Kurucu Belgeler, Türkistan Bildirisi, 2021, Erişim: 02.06.2024

https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/gayri-resmi-turkistan-zirve-bildirisi-2021-18-tr.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Logo ve Bayrak, 2024, Erişim:04.06.2024

<https://www.turkicstates.org/tr/logo-ve-bayrak>

Türk Devletleri Teşkilatı, Organizasyon Tarihçesi, 2024, Erişim: 02.06.2024

<https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>

Türk Devletleri Teşkilatı, Ortak Kuruluşlar, 2024, Erişim: 04.06.2024

<https://www.turkicstates.org/tr/uluslararası-ortaklar>

Türk Devletleri Teşkilatı, TTSO, 2024, Erişim: 08.06.2024

https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/ttso_6

Türk Devletleri Teşkilatı, TTSO, 2024, Erişim: 08.06.2024

https://www.turkicstates.org/tr/haberler/tdt-sekretaryasi-ttso-olaganustu-genel-kurul-toplantisina-katildi_3221

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması (İmza tarihi: 3 Ekim 2009), Erişim 01.06.2024
https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Kültür Ve Miras Vakfı, 2024, Erişim: 10.06.2024
https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-kultur-ve-miras-vakfi_5

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Kültür Ve Mirası Vakfı Şartı, Madde.8, 2010, Erişim: 10.06.2024
https://turkicstates.org/assets/dokuman/TURK_KULTUR_MIRASI_VAKFI_SARTI_TR_20140417_194303.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Zirve Bildirisi, 2021, Erişim:02.06.2024
https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/8-zirve-bildirisi-15-tr.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Zirve Bildirisi, 2021, Erişim:02.06.2024
https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/9-zirve-bildirisi-16-tr.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Zirve Bildirisi, 2023, Erişim:02.06.2024
https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/10-zirve-bildirisi-2023-21-tr.pdf

Türk Devletleri Teşkilatı, Zirveler, 2024, Erişim: 01.06.2024
<https://www.turkicstates.org/tr/zirveler>

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=4083&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Birliğin Amacı,2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=29&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Faaliyet Alanları,2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=42&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Faaliyet Ortakları, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=17708&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Genel Sekreter,2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=55&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Hakkımızda, Erişim: 11.06.2024
<https://www.tdbb.org.tr/?lang=tr#>

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Hakkımızda,2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=46&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Üyeler, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=2587&lang=tr

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Yayınlar, 2024, Erişim: 12.10.2024
https://www.tdbb.org.tr/?page_id=4001&lang=tr

Türk Kültür ve Miras Vakfı, 2015-2024, Erişim: 11.06.2024 <https://itchf.org/>

Türk Kültür ve Miras Vakfı, Başkan, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024
<https://itchf.org/haqqimizda/katiblik/prezident>

Türk Kültür ve Miras Vakfı, Gözlemci Devletler, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024
<https://itchf.org/dovletler/musahideci-dovletler>

Türk Kültür ve Miras Vakfı, Kadro, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024
<https://itchf.org/haqqimizda/katiblik/heyet>

Türk Kültür ve Miras Vakfı, tarih, 2015-2024, Erişim: 10.06.2024
<https://itchf.org/haqqimizda/tarix>

Türk niversiteler Birliği, 2024, Erişim: 20.06.2024 <http://turkunib.org/tr/site/index>

Türk niversiteler Birliği, Hakkımızda, 2024, Erişim: 20.06.2024
<http://turkunib.org/tr/site/index/#about>

Türk niversiteler Birliği, Hakkımızda, Erişim: 11.06.2024
<http://turkunib.org/tr/site/index/#about>

Türk niversiteler Birliği, yeler, 2024, Erişim: 20.06.2024
<http://turkunib.org/tr/site/index/#member>

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2023, Erişim: 11.06.2024 <https://ticaret.gov.tr/>

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, TTSO, 2019, Erişim: 08.06.2024
<https://ticaret.gov.tr/haberler/turk-ticaret-ve-sanayi-odasi-acildi#>

Türkiye Tohumcular Birliği, Özbekistan lke Raporu, Nisan 2023, Erişim: 27.05.2024
https://www.turktob.org.tr/fs/_ULKE_RAPORLARI_ECO_ULKELERI_2023/OZBEKISTAN_2023.pdf

Türkiye Tohumcular Birliği, Tanıtım, 2007-2023, Erişim: 12.06.2024
<https://www.turktob.org.tr/tr/tanitim-8>

Türkoğlu, İsmail, “Müslüman Kongreleri”, TDV İslam Ansiklopedisi XXXII, Türkiye
Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul 2006, s.96-98.

TÜRKPA, 2024, <https://turkpa.org/about>

TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Çevre Doğal Kaynaklar ve Sağlığın Korunması Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/4-commission-on-environment-natural-resources-and-health-protection>

TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Eğitim Kültür Sosyal ve İnsani Meseleler Daimi Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/2-commission-on-education-culture-social-and-humanitarian-affairs>

TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Ekonomik İşbirliği Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/3-commission-on-economic-cooperation>

TÜRKPA, Daimi Komisyonlar, Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/commission/1-commission-on-legal-affairs-and-international-relations>

TÜRKPA, Deklarasyonlar, Ankara Bildirgesi, 29 Eylül 2009, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/files/plen%2012%20tr.pdf>

TÜRKPA, Deklarasyonlar, Bakü Bildirgesi, 29 Eylül 2009, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/files/plen%2001%20tr.pdf>

TÜRKPA, Gruplar, Genç Parlamenterler Grubu, 2024, Erişim 07.06.2024 <https://turkpa.org/workgroup/1-young-parliamentarians-group>

TÜRKPA, Gruplar, Kadın Parlamenterler Grubu, 2024, Erişim 07.06.2024 <https://turkpa.org/workgroup/2-women-parliamentarians-group>

TÜRKPA, İstanbul Anlaşması, 21 Kasım 2008, Erişim 07.06.2024 <https://turkpa.org/agreement/1>

TÜRKPA, TÜRKPA Hakkında, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/about>

TÜRKPA, TÜRKPA Hakkında, 2024, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/>

TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 07.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/az>

TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/kz>

TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/kg>

TÜRKPA, Ulusal Delegasyonlar, Erişim: 08.06.2024 <https://turkpa.org/delegation/tr>

TÜRKSOY, Daimi Konsey Toplantıları, 2022, Erişim: 05.06.2024
<https://www.turksoy.org/daimi-konsey-toplantilari>

TÜRKSOY, Geleneksel Etkinlikler, 2024, Erişim:06.06.2024
<https://www.turksoy.org/geleneksel-etkinlikler>

TÜRKSOY, Genel Sekreter, 2022, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/genel-sekreter>

TÜRKSOY, Kültür Başkentleri, 2024, Erişim: 05.06.2024
<https://www.turksoy.org/kultur-baskentleri>

TÜRKSOY, Nevruz Kutlamaları, 2024, Erişim:06.06.2024
<https://www.turksoy.org/geleneksel-etkinlikler>

TÜRKSOY, Tarihçe, 2022, Erişim: 05.06.2024 <https://www.turksoy.org/tarihce>

TÜRKSOY, Tarihçe, 2022, Erişim: 12.06.2024 <https://www.turksoy.org/tarihce>

Vikipedia, Azərbaycan Bağımsızlık Günü, 2024, Erişim: 23.05.2024
[https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1zl%C4%B1k_G%C3%BCn%C3%BC_\(Azərbaycan\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1zl%C4%B1k_G%C3%BCn%C3%BC_(Azərbaycan))

Wikipedia, Aksakallar Konseyi, 2024, Erişim: 04.06.2024
https://tr.wikipedia.org/wiki/Aksakallar_Konseyi

Yarkın, İbrahim, “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, Türk Kùltürü, şubat 1973, S.124, s.242-253.

Yeni Asır, Tarihte Türkler için söylenmiş sözler, 2024, Erişim: 25.06.2024
https://www.yeniasir.com.tr/?utm_source=yeniasirGALERIdetay_web_anasayfa&utm_medium=yeniasirGALERIdetay_web_anasayfa&utm_campaign=yeniasirGALERIdetay_web_anasayfa

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2020, Erişim: 12.06.2024
<https://ytb.gov.tr/>

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Başkan, 2020, Erişim: 12.10.2024
<https://ytb.gov.tr/kurumsal/baskan>

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Çalışma Alanları, 2020, Erişim: 12.10.2024
<https://ytb.gov.tr/daireler/kardes-topluluklar>

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Dijital Kùltür Programları, 2020, Erişim: 12.10.2024
<https://ytb.gov.tr/kutuphane>

Zenkovsky, Serge, Rusya’da Türkçùlùk ve İşlam, Güncel Yayıncılık, Ankara 2000.

Zeyrek, Yunus, Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2001.